

SHIKOJ.COM

JERONIM DE RADA

KRIJIMTARIA E JERONIM DE RADËS

Shqipëria – siç kanë shkruar studiues arbëreshë – përpara se të bëhej një entitet politik i pavarur, qe një realitet poetik në veprën e Jeronim de Radës. Ky arbëresh i madh, i frymëzuar nga historia e lavdishme e popullit tonë, iu përvesh me vetëmohim një ndërmarrije të lartë dhe fisnike: zgjimit dhe përforcimit të ndërgjegjes kombëtare të shqiptarëve, që vuanin në atdheun e të parëve, prej katër shekujsh, nën zgjedhën e rëndë të osmanëve. Vepra e tij, e shikuar në tërësinë e vet dhe në perspektivën historike që ndryn në vet-vete, mund të quhet, me plot gojën, heroike. Merita e parë e De Radës qëndron në faktin se, në gji të arbëreshëve që kishin mërguar në Itali qysh në shekullin XV, krijoi, në qindvjetin XIX, një poezi kombëtare artistike.

Kjo poezi, me përshkrimin e bëmave të rralla heroike të Skënderbeut dhe të trimave të tij kundër pushtesit turk, u bë e aftë, jo vetëm për të zgjuar në zemrat e bashkatdhetarëve të vet krenarinë e emrit dhe të gjakut shqiptar, por, njëkohësisht, ajo shërbeu, përmes admirimit ndaj kësaj kënge të vetvetishme, për të zgjuar edhe interesimin e opinionit publik të Evropës së atëhershme për çështjen e një kombësie shqiptare, qenien e së cilës disa shtete e mohonin ose e harronin me vetëdashje. Për shtatëdhjetë vjet me radhë, që nga viti 1832 e derisa vdiq, më 1903, De Rada botoi me

dhjetëra vepra të ndryshme, në shqip dhe në italisht, me karakter letrar, folklorik, gjuhësor, historik, etnografik, estetik, filozofik, publicistik, politik, shoqëror dhe shkollor. Për nevoja të zgjimit kombëtar, ai u bë historian dhe gazetar, folklorist dhe gjuhëtar, eseist dhe dramaturg. Por, mbi të gjitha, De Rada qe dhe mbetet poet.

De Rada filloi të hartojë që në moshën 15-vjeçare. Më 21 qershor 1829, në një letër që i drejtonte të vëllait, Kostandinit, ai shkroi një tingëllim italisht. Ka të ngjarë të jetë krijimi i parë i poetit në lëmin e poezisë që kur ishte nxënës. Në të shkrepëtijnë shkëndijat e personalitetit të ardhshëm. Tema është misioni udhëheqës që i vë vetes poeti. Nxjerr krye shqetësimi i tij për atdheun e të parëve. Zbulohen synimet që kishte ai në lëmin e poezisë. Qysh në këtë moshë të re, ai e vështron me ngulm e me seriozitet rrugën e artit të vet. Soneti ka njëfarë rrjedhshmërie e muzikaliteti, që dëshmojnë për përdorim të sigurt të mjeteve shprehëse.

Në moshën 18-vjeçare, më 1832, De Rada iu vu punës për hartimin e poemës «Odiseu», me katër këngë, me temë shqiptare. Poeti fliste për odisenë e arbëreshëve të Italisë, të cilët, që prej vitesh, me mall po prisnin agimin e lirisë, për t'u kthyer në gjirin e Itakës shqiptare, në prehrin e atdheut të vërtetë. Po jeta e tyre endacake nëpër vise të huaja, rragimet e tyre nëpër vende të panjohura, s'po kishin të sosur. Të braktisur dhe pa cak, në mes vështirësish të panjohura, ata po kalonin me të vërtetë odisenë e jetës plot brengë. Poema doli si përfundim i leximit të Bajronit. De Rada, pra, që në fillim u nis si romantik përparimtar,

Në Autobiografinë e vet na tregon se, përsa i përket formës së kësaj poeme të vogël, ai «u frymëzua nga Dantja dhe nga «Basviljana» e Montit».

Poemën «Odiseu» e botoi në Napoli më 1847, nën emrin e Françesko Saverio de' Markezi Prato. Poema ka katër këngë në strofa treshe danteske. Ka, gjithashtu, pesë distikë si edhe njëmbëdhjetë strofa katërshe anakreontike. Gjithsej 1370 vargje 11-rrrokëshe italiane, një parathënie, në të cilën autori na tregon gjenezën e lindjes së poemës. «Duke lexuar «Historinë e Republikës Italiane» të Sismondit» e «preku thellë lufta heroike që përballoi Shqipëria në shekullin XV kundër turqve». Po në shpirtin e poetit ndikuan edhe ide të tjera, të cilat i «dhanë mendimin e formën veprës rinore, djaloshare që nxori në dritë». Pak vjet më parë, në atë moshë kur mbresat janë më të gjalla, ai kishte përshkuar një pjesë të madhe të Kalabrisë dhe aty kishte parë ngulimet arbëreshe. Veshja piktoreske kombëtare e vajzave dhe e grave shqiptare, gjuha shqipe aq e ngjeshur me tinguj harmoniozë, liria që ndihej aty, në familjet arbëreshe, si një frymë fisnikërie, e përhapur ndër të gjithë, e kishin pushtuar imagjinatën e De Radës së ri. Ndër bashkatdhetarët e vet arbëreshë, në radhë të parë, ai kishte gjetur një jetesë të gëzueshme, të rreptë e plot besim, siç është ndër popujt me mençuri tradicionale. Aty kishte gjetur bujq punëtorë dhe njerëz të guximshëm. Ndër katundet e atyre ngulimeve kishte njohur nëna shqiptare me gjak të kulluar, siç mburren ato vetë, me mjeshtëri artizanale të bukura. Shumë të hijshme ishin vashat, bija bujarësh. Ato ruanin zakonin e lashtë që të mos shiheshin prej të huajsh. Poeti i tyre kombëtar, De Rada, u kishte kënduar me

këto vargje: «Dielli, përmes degëve të pemëve që i bëjnë hije qytetit, vezullon e depërton mbi tezgjahe, dhe i njeh virgjëreshat që i fshihen gjithë botës». Duke kujtuar, pra, këto gjëra, De Rada po e pyeste veten: «Si mund të ketë ndodhur që të ketë lulëzuar sërishmi një jetë e tillë ndër mbeturinat e njerëzve të shpërngulur të një kombi të fortë që ra në mënyrën më të mjerueshme?». Dhe poetit iu duk se burimi i gjithë kësaj jete duhet të ishte ajo pastërti e kthjellët dhe e sigurt e ndjenjave familjare e qytetare, të mbështetura në ligjet e shenjta të trashëguara nga etërit, nga të parët e tyre. Këto ndjenja të holla e të larta, të pacënuara në thjeshtësinë e tyre, mundën të shoqërojnë plagët e një populli fisnik. «Nga ky mendim, – deklaroi vetë De Rada, – lindi tema, që u bë bazë për poemën time».

Përtej caqeve letrare, poema heroike po edhe tragjike është një dokument i gjallë i etnografisë arbëreshe. Në të ka përshkrime dokesh e zokonesh të ndryshme shqiptare me vlerë për studiuesin e sotëm të kësaj fushe të dijes. Poema shquhet për imagjinatë të fuqishme. Në krye të çdo kënge, hartuesi ka vendosur një përmbledhje të shkurtër të përmbajtjes apo të argumentit që do të shtjellojë. Patriotizmi është karakteristika kryesore e poemës. Fati i keq i atdheut-mëmë, Shqipërisë, është preokupimi themelor i poetit. De Rada vë në dukje me art vitalitetin e popullit shqiptar, vetëmohimin e tij, trimërinë, heroizmin, guximin, burrërinë dhe flijën e tij. Personazhet e poemës janë: Odiseu (djalosh i ri, i mërguar nga Shqipëria), Daidha (e ëma, nga ato nënat shqiptare fisnike e dinjitoze), Perlati (bujar shqiptar), Eloda (e bija, vashë plot hire), Aleksi (shok e mik i Odiseut), Astiri dhe Avieta. Personazhet janë përshkruar

me ngjyra të holla, të gjalla dhe plot ngrohtësi. Ngjarjet e poemës zhvillohen në Krujë, te lumi i Kratit (afër fshatit të Shën Sofisë) dhe në katundin Specano; pra në atdheun e të parëve, në Shqipëri, dhe në ngulimet arbëreshe të Kalabrisë. Mikpritja shqiptare në kështjellën e dukës së vjetër dhe kulla e Perlatit janë një copë Shqipërie në një tokë të huaj. Martesa e dy të rinjve (Odiseu-Eloda), episodi i Astirit dhe i Avietës, themelimi i ngulimit arbëresh – janë himne admirimi të poetit ndaj mëmëdheut dhe ndaj dashurisë. Poema epiko-lirike «Odiseu» pasqyron çështjen e shqiptarëve të mërguar pas vdekjes së Skënderbeut.

Ndër shënimet e pasura me karakter mitologjik, legjendar, etnografik, social dhe folklorik, De Rada na flet edhe për doke e zakone të lashta të arbëreshëve të Italisë. Ai boton edhe baladën e njohur të Pal Golemit. «Pal Golemi, — shkruan poeti ynë, — qe një hero i famshëm shqiptar, ndër këngët popullore të kombit të tij». Poema «Odiseu» është një himn i vërtetë kushtuar Shqipërisë, popullit shqiptar, gjuhës shqipe, këngëve popullore, cilësive të mira të bashkatdhetarëve arbëreshë. Figura e Heroit tonë Kombëtar, Skënderbeut, dhe Kruja, kryeqyteti i Shqipërisë në kohën e mesjetës, u bëjnë thirrje shqiptarëve për bashkim, për luftë të armatosur për t'u çliruar nga pushtuesi i huaj turk. Poema «Odiseu» përveç ndikimit pozitiv nga Dantja, Monti e Bajroni, ka diçka edhe nga Virgjili.

Poeti, në një autograf të tij, na tregon se, kur ishte nxënës në shkollë të mesme, hartoi dy poema të vogla italisht. Njëra nga këto duhet të jetë poema «Krutani i mërguar», që, si krijim, u takon viteve 1832-1833. Për këtë vepër të rinisë së parë kemi dy burime auten-

tike nga vetë hartuesi. Më 20 tetor 1834, në parathë-
nien e «Këngëve të Milosaut», ndër të tjera, De Rada
shkruan edhe këto: «Në korrik të 1833-ës, me kokën plot
me (numra) matematike e me shpresa dola nga kole-
gji. Toka më buzëqeshte ngado që unë e shikoja: der-
dhja, në këngën e dytë të «Krutanit të mërguar» me
vargjet që ndjekin, ndjenjat me të cilat më
mbushte atdheu im». Dhe, po aty, riprodhon në italisht 22
vargje. Nga ana tjetër, në poemën «Odiseu» (1847), në
faqen 43, De Rada përmend vetë «një poemth të rinisë
së tij, «Krutani i mërguar», plot me burime frymëzimesh
kombëtare». Po te poema «Odiseu» (1847), De Rada ka
botuar 158 vargje nga dorëshkrimi i poemës së rinisë së
tij «Krutani i mërguar». Pra njohim, gjithsej, 180 vargje
nga kjo vepër që mbeti e pabotuar për gjallje të poetit.

Te libri «Krutani i mërguar»¹⁾ botimi ynë, Tiranë, 1977,
ka gjetur mishërim aspirata kombëtare. Në këtë vepër
hartuesi ka parashtuar disa koncepte e pikëpamje sho-
qërore e politike, që do të ndiqen më vonë prej tij
në tërë veprimtarinë e gjerë atdhetare, publicistike e
letrare, duke marrë gjithnjë e më tepër trajta më të për-
caktuara, më të qarta e më të plota. Në poemë bëhet
tjalë për tragjedinë shqiptare të shekullit XV, për «rë-
nien e mbretërisë së Shqipërisë», pas vdekjes së Skënder-
beut. Ky është fakti themelor historik që përbën taba-
nin e veprës. Mbi të poeti është përpjekur të lidhë të
kaluarën e madhërishe me gjendjen tragjike, dhem-
bjen për vendin e pushtuar me brengat e me vuajtjet e

1) Më 1977 u botua poema «Krutani i mërguar». Kjo vepër, e
shqipëruar nga dorëshkrimi italisht që mban datën 1841, ruhet në
origjinal dhe dorëshkrimi është pa titull, për arsye se mungon mbu-
lesa.

mërgimit, etjen për lumturi personale me dëshirën për t'i flijuar në emër të lirisë së atdheut, disfatën me brerjen e ndërgjegjes për detyrën e pakryer. Poema shqyrton, deri diku, edhe jetën e të mërguarve arbëreshë me shpresën e çlirimit të atdheut.

Ndërkohë, në vitet 1834-1836, De Rada botoi edhe gjashtë krijime poetike dhe proza ritmike: 1) Për vdekjen e Françesko Panes (sonet), 2) Vallja (ode), 3) Ode shqiptare, 4) E vërteta (poezi), 5) Këngë për vdekjen e Skënderbeut, 6) Aria e vashës së Ambrakisë, fejuar me një fisnik të huaj. Për herë të parë, në krijimtarinë e De Radës, shfaqet figura e Heroit Kombëtar, Gjergj Kastriotit. Më vonë, për të do të shkruajë një epopë. Del edhe Serafina, për të cilën do të hartojë një poemë. Këto krijime poetike, botuar te gazeta letrare «Omnibus» e arbëreshit Vinçenc Toreli, që shtypej në Napoli, paraqesin interes për brendinë e tyre ideore, sepse japin një pasqyrë, pak a shumë të qartë, të konceptimit të jetës nga ana e De Radës. Që në këto tingëllime dhe proza poetike ndihet stoicizmi, koncepti burrëror për jetën, bukuria e së cilës për poetin qëndron në forcën morale, e cila mposht edhe dhimbjen, edhe vdekjen. Këto krijime i përkasin fazës së parë të krijimtarisë së De Radës.

Në gusht të vitit 1836, De Rada botoi në Napoli vëllimin «Poezi shqipe të shekullit XV. Këngë të Milosaut, bir i sundimtarit të Shkodrës. Megjithëse i ri, 22-vjeçar, misionin e tij prej poeti në zhvillimin dhe përpunimin e gjuhës dhe të letërsisë shqiptare dhe platformën e vet në dobi të kulturës kombëtare, ai e ka përcaktuar mirë në epigrafin-citat të nxjerrë nga «Odet» e Pindarit dhe të vënë në krye të këtyre këngëve: «Muza,

pra, më ndihmon mua që, një varg të ri e të shndritshëm, ia përshtat ritmit dorian». Citati sintetizon edhe disa nga tiparet e vetë poetit dhe të poezisë së tij. Për gjuhën dhe poezinë shqipe De Rada do të bëjë atë që bëri Pindari për gjuhën dhe poezinë e vendit të tij. Ky është, me sa duket, kuptimi i të zgjedhurit si epigraf i këtyre vargjeve. Mbi tabanin e lashtë pelazgjik (shqiptar), i mbështetur në poezinë popullore dhe i frymëzuar nga jeta, poeti do të këndojë këngën e tij të re. Në kushtim të librit, De Rada theksonte se këto këngë do të jenë dëshmi të lidhjeve shpirtërore me zakonet e lashta ndër njerëzit e shpërndarë të Shqipërisë dhe ndër arbëreshët e Italisë, kudo që të ishin këta. Pra, De Rada, që i ri, çlirimin e atdheut të të parëve të vet e shikon në bashkimin luftarak të të gjithë shqiptarëve, si të atyre brenda mëmëdheut, ashtu edhe të atyre të shpërndarë në viset e tjera të botës, në radhë të parë të arbëreshëve të Italisë, të cilët kurrë nuk duhet ta harrojnë Shqipërinë, dhe për të nuk duhet të kursejnë asgjë, madje as jetën e tyre. Parathënia e poemës është shkruar në Maqë, më 20 tetor 1834. Kjo është një e dhënë me vlerë, që dëshmon se «Milosau», ndoshta, mund të ketë qenë gati për shtyp dy vjet përpara botimit. Pjekurinë prej apostulli të shqiptarizmit de Rada i ri e kishte arritur që në bankat e shkollës së mesme, nën ndikimin e një plejade të tërë arbëreshësh iluministë, ku bënte pjesë edhe i ati e shumë pedagogë të tjerë të tij. Por nga ky i ri edhe masat fshatare prisnin shumë. Nga kjo anë, është plot kuptim një pasazh i hyrjes së poemës, kush-tuar shokut të tij shumë të ngushtë në shkollën e mesme. Pasazhi paraqet atmosferën që u krijua te fshatarët arbëreshë, në çastin kur këtë të ri e përcillnin për

studime të larta. «Kudo që kaloja, uronin që nisja ime për në Napoli t'i sillte dobi vendit». Kështu, i frymëzuar nga kjo dashuri e madhe për atdheun e për lirinë shkroi i riu De Rada, duke derdhur në këngët e tij «shumë ëmbëlsi e mallëngjim dhe, mbi të gjitha, të vërtetën», ku poetizoi ngjarje të jetuara, të ndiera thellë, me pikësynimin që të mos imitonte asnjë nga poetët që kishte lexuar e studiuar. Pra, edhe poema «Milosau» nuk është cilësuar thjesht si një ditar «roman dyfish lirik», por edhe si një jehonë poetike e betejave që zhvilloheshin në Shkodër e në rrethe kundër hordhëve osmane në vitet 1833-1835. Bashkë me lavdinë e «Motit të madh» të kohës së Skënderbeut, në epiqendër të frymëzimit të poetit tonë janë edhe lavditë e shqiptarëve bashkëkohës të këndejetit.

De Rada e filloi veprimtarinë e vet botuese në shqip me një vepër madhore, me poemën «Këngë të Milosaut». Vepra ka një rëndësi të madhe historike për letërsinë shqipe, sepse me të fillon letërsia artistike, laike, demokratike dhe kombëtare shqipe, Milosau vdiq në luftë me armë në dorë për nderin e Shqipërisë. Edhe De Rada vdiq në një luftë të gjatë kulturore e politike në të mirë të popullit të vet. Te poeti ynë i madh arbëresh kemi një romantizëm aktiv, sepse heroi i tij nuk mbytet, nuk vret veten, sikurse heronjtë e romaneve të zakonshme sentimentale dhe romantike të sëmura. Milosau vdes, vërtet, por vdes si burrë dhe për një çështje të madhe e të bukur. Në mbarë romanin lirik vlon zemra e poetit për vendin e pushtuar nga turqit dhe nga venedikasit. Dhe heroi bie në këtë luftë. De Rada, i pari në historinë e letërsisë shqiptare, lëshoi kushtrimin e atdhetarit të vërtetë për fatin e vendlindjes.

«Milosau» është një poemë, veprimi tregimtar i së cilës zhvillohet brenda një periudhe prej nëntëmbëdhjetë vjetësh. Ngjarjet fillojnë më 7 qershor 1405 dhe mbarojnë më 7 maj 1423, marrë me mend në Shkodër, në të vërtetë në Maqë, vendlindja e poetit. Ajo që e dallon veprën, është, kryesisht, karakteri atdhetar. Në poemë fiton dashuria e atdheut ndaj asaj të vajzës. Rikrijohet një periudhë e lavdishme e së kaluarës heroike të popullit shqiptar, shekulli XV, kur vendi ynë ishte i lirë. Me fjalët e heroit kryesor të veprës, poeti, tërthorazi, duket sikur i fton bashkardhetarët për të luftuar kundër pushtuesit osman. Poeti vajton lirinë e humbur dhe madhështinë e perëndimit të Shqipërisë së lirë. Milosau bie në sheshin e betejës kundër armikut të vendit. Për të parën herë, në historinë e letërsisë artistike shqiptare, paraqiten guximi dhe trimëria e popullit shqiptar në një vepër letrare artistike. Milosau, përshkruar aq fuqishëm nga pena deradiane, bie theror për mbrojtjen e atdheut. Ai i ngrys ditët e veta si burrat e zakonshëm, si dëshmorët e popullit tonë trim. Shuhet pranë liqenit të Shkodrës, te lumi i Obotit. Në këtë poemë, De Rada shpreh nostalgjinë dhe dashurinë për atdheun e etërve të tij. Ai shfaq mendimet dhe ëndërrimet e veta për çlirimin e vendlindjes. Ndjenja për atdhe e poetit bie në sy në mjaft vise të poemës. Në qoftë se poema i doli poetit nga zemra, hartimi a kompozimi, përftimi dhe trajta e saj iu frymëzuan nga këngët popullore arbëreshe, të cilat ai kishte nisur t'i mblidhte me kohë. Poema është shprehja e natyrës, kurdoherë e freskët dhe e re, që kundërmon parfumet e tokës, të ajrit të pastër, të bukurisë së qiellit të kulluar, të detit të gjerë, të njelmët, të kaltër, që lëviz në djepin e lirë të valëve; është piktura e jetës

shqiptare me zakonet e moçme dhe të paprishura, me krenarinë legjitime të prejardhjes së tyre të lashtë, me thjeshtësinë naive të stërgjyshërve, me doket e tyre të patundura. Natyra është përshkruar me shprehje skalitëse e të forta, e freskët, e fuqishme, shumë e kulluar, me konture të thjeshta, të shkurtra, të sakta si prej një dalte të sigurt, që vijëzon tipare të përsosura. Shprehjet e saj, që u duken të gjithëve të rëndomta, sepse janë të zakonshme dhe të dukshme për të gjithë, ndehen si mbi një pëlhurë me ngjyra të gjalla po të përkorta, na godasin me një habi të ëmbël dhe të çuditshme. Dashuria është njerëzore, e dalë nga pejzat më të thella dhe nga venat më të fshehta, po e mbuluar me një pastërti të hollë e delikate. Përmbushja e dëshirave të Milosaut këndohet në një idil të mrekullueshëm, që shquhet për freski, për hov lirik dhe për gjendje psikologjike të çastit të lumturisë.

Me poemën «Këngë të Milosaut» De Rada u imponua si poet me cilësi të larta, duke fituar admirimin e botës letrare shqiptare dhe të huaj. Vepra shquhet për origjinalitet, për sensibilitet të hollë, për frymëzim e spontaneitet, për shprehje figurash e mendimesh, për paraqitje e përshkrim ndjenjash të fshehta e të thella të shpirtit njerëzor, për thjeshtësi, freski e naivitet, për ëmbëlsi dhe kumbim të vargut, për atë fllad të lehtë virgjiniteti e dëlirësie që fryn në të gjitha kangjeljet e De Radës. Poeti kishte një kuptim të lartë për artin poetik. Për të poezia ishte krijim, ndjenjë, frymëzim. Ajo nuk ka retorikë e artificialitet. Poemën e dallojnë sfumaturat dhe nuancat e holla, fluiditeti, epitetet metaforike aq të bukura dhe të qëlluara, figurat artistike aq të pasura, intuita artistike e krijuesit, lirizmi delikat, stili kon-

çiz, poezia ritmike, pastërtia dhe sinqeriteti, fjala e kursyer dhe e matur. Një nga meritat kryesore të De Radës është fakti që ai e ngriti të folmen e katundit të tij. Maqë, në lartësinë e një gjuhe, letrare. Në poemë fjala anon nga shkurtësia e nga shprehja eksklamative. Trajta e saj është, zakonisht, eliptike, me zhdukjen e shpeshtë të foljes «jam». Poezia aty është e dendur, e rrastë, e thuktë dhe e paraqitur në një vëllim sa më të vogël.

Poema u përshëndet me entuziazëm, që në dalje të saj, dhe vazhdon të vlerësohet pozitivisht, edhe sot e kësaj dite, nga një varg shkrimtarësh, dijetarësh, gjuhëtarësh dhe kritikësh letrarë. Njerëz të përmendur kanë dhënë për këtë poemë gjykimin e tyre, i cili, shkurt, është një himn admirimi. «Milosau» u shqua, menjëherë, në horizontin e letërsisë shqiptare, si një flamur që po ngrihej. Poema u çua si një monument vigan në fushën e poezisë artistike shqipe. Shpejt u bë e njohur në Evropë. «Kush dëshiron të shohë plotësimin e poezisë romantike moderne, të lexojë «Këngët e Milosaut» të zotëri Jeronim de Radës». Kështu e lavdëronte poetin tonë arbëresh shkrimtari i madh i letërsisë frënge, Viktor Hygoi. Poeti dhe dijetari i përmendur francez, Lamartini, shkruante «Poezia ka ardhur nga brigjet tuaja dhe atje duhet të kthehet përsëri. Uroj lirinë dhe ringjalljen e Shqipërisë». Frederik Mistrali, Homeri i Provansës, i drejtohej De Radës me këtë gjykim: «Krijimet tuaja janë plot magjepsje, freski dhe paqë evangjelike. Ç'tablo fort e bukur! Ajo ka parfumin e idileve biblike dhe esencën (nektarin) e gjuhës virgjëreshë. Ju uroj, zotëri, që ua keni kushtuar muzën tuaj, dashurinë tuaj dhe qenien tuaj kulteve të gjuhës suaj nënë për lavdinë e vendit tuaj dhe të popullit tuaj. Nëse gjuhët e mëdha zyrtare u

japin më shumë lexues shkrimtarëve të tyre, gjuhët natyrale nxjerrin në shesh fshehtësinë e poezisë së vërtetë. Të jeni, pra, i lumtur që u zgjodhët për të hartuar psalmet e Shqipërisë suaj të dashur.»

Një varg studiuesish arbëreshë zbuluan vlera të shumta artistike në këtë poemë. Françesk Krispi e quajti «Milosaun» «paraqitje origjinale e një dashurie të pastër, të thjeshtë dhe të vërtetë». Për Vinçenc Dorsën «Këngët e Milosaut» janë portreti i rinisë së poetit dhe përhapin atë frymë naive dhe sentimentale që është tamam e jetës shtëpiake dhe të ngushtë në fshatrat e vegjël». Vinçenc Toreli nënvizonte: që De Rada «u kujton ato mënyra të çuditshme të poezisë lindore, të shartuara me një kujtim të përjetshëm dhe të natyrshëm hidhërimi dhe dashurie». Deradiani i mirënjohur Mikel Markiano shënonte se «Milosau» ka fuqinë dhe madhësinë e poezisë së Safos. Imazhet apo përfytyrimet janë nga më të zgjedhurat, me të cilat mund të mburret çdo letërsi. Te kjo poemë, poeti, duke ndjekur nxitjen e zemrës së tij, u frymëzua vetëm prej zemrës dhe e çliroi mendjen e tij nga teprimet që mbushën veprat e tjera poetike». Të tjerë studiues e krahasuan «Milosaun» me këngëtorët e Petrarkës, me idilet e Teokritit dhe të Gesnerit dhe me «Hermandin e Dorotenë» e Gëtes.

Fakti që «Milosau» u çmua kaq lart nga këta njerëz të përmendur në fushën e artit dhe të kulturës, është kuptimplotë. Ata ditën të zbulojnë veçoritë apo tiparet themelore, që e bëjnë veprën një krijim të dorës së parë, sidomos në letërsinë tonë. Bukuria e tablove, gjallëria dhe origjinaliteti i figurave, ngrohtësia e ndjenjave, përshkrimet e goditura të natyrës, mjeshtëria artistike në portretizimin e personazheve si edhe në pa-

raqitjen e peizazhit, mbështetja në folklorin arbëresh, fryma popullore dhe demokratike, ngjyra kombëtare dhe humanizmi i thellë – të gjitha këto dhe të tjera tër-
hoqën dhe tërheqin, edhe sot e kësaj dite, vërejtjen e lexuesve dhe të studiuesve të shquar. Me «Milosaun» kemi kryeveprën e parë të letërsisë artistike shqiptare. Me këtë vepër, De Rada i tregonte mbarë botës, se ndërgjegja kombëtare e popullit tonë kishte nisë të zgjohej.

Të gjithë ata që janë marrë me De Radën, kanë nënvizuar takimin e tij vendimtar me poezinë popullore të arbëreshëve të Italisë. Dhe, në të vërtetë, prej andej, siç është thënë, lind përkushtimi i tij si poet shqiptar. Dhe shumë prej poezive të tij populli i mori dhe i bëri si këngë të vetat. Kështu na dëshmon vetë poeti në Autobiografinë e tij. Bota arbëreshe ka qenë përvetësuar aq shumë nga De Rada, sa që të sajojë një element përcaktues në brumosjen e poezisë së tij. Nuk është fjala këtu vetëm për anën teknike, për trajta të jashtme, për vargje, po për atë çka është më njerëzore. Ai u ka dhënë një ndërthurje më të madhe motiveve të ndryshme, që e kishin ekzistencën e tyre në rapsoditë. Një epokë interesante e historisë së Shqipërisë është paraqitur ndër ato këngë tradicionale, që të mërguarit i kishin mbartur me vete dhe ruajtur me xhelozë dhe që De Rada i mblodhi dhe deshi t'u japë një unitet të jashtëm aq sa t'i bëjë të duken si fragmente të një poeme. Ajo që bie në sy menjëherë si e gjallë tek lexuesi, është ieta dhe mënyra e një të sjelluri të kulturuar dhe të qytetëruar, në të cilat kishin arritur shqiptarët. Vetë mjediset e përshkruara e përftojnë këtë atmos-

ferë të posaçme dhe përsëriten ndër «Këngët e Milosaut» për të krijuar të njëjtin skenar. Disa terma që gjenden tek rapsoditë kombëtare, hasen edhe në poemën e De Radës. Ato dëshmojnë për ndikim të drejtpërdrejt e të folklorit mbi poetin e ri. Bota e pasqyruar në këngët popullore pjesërisht jeton e paprekur edhe në veprën poetike të De Radës. Shpirti i poetit e ka mbrujtur, plazmuar, zbukuruar e fisnikëruar poemën e vet sipas kësaj fryme. Doke jetësore, që kishin qenë regjistruar ndër këngët tradicionale, si «vallja» dhe loja e diskut «rrolje», përsëriten shpesh ndër «Këngët e Milosaut» dhe përbëjnë strukturën e jashtme të tyre, duke u dhënë, në të njëjtën kohë, atmosferën e dikurshme, për të përdorur fjalët e vetë De Radës. Elemente të tjera etnografike të «Milosau» janë edhe festa e Shën Mërisë Mesosporite apo Zonja e Kostandinopolit, që bie më 21 nëntor, në mes të kohës së mbjelljes së grurit; «flakadani» që ndizet në mëngjesin e ditës së pashkëve; nga rendja e djemve me urë të ndezura nëpër duar pas lakuriqve (zogjëve) të natës; «jetullëza» (lidhëz e bardhë apo fjongo për thurjen e gërshetave të vashave); «keza» e nuseve (kurora apo diadema e qëndisur me ar e argjend); guna e kuqe, një si lloj xhublete, apo fundi i një fustani me tegela, kindi i gjerë i së cilës është me ngjyra të kaltëra dhe të blerta; në të kremte popullore; shandanet e arta (ndër të pasurit) dhe kandilet (ndër të varfërit); «shqitëza e bardhë» (zhytërra, zog deti, mjellma), etj. Vetë emri Milosau e ka prejardhjen e vet nga Miloshini, që është një nga heronjtë më të njohur të epikës popullore arbëreshe. Emrin e tij e ndeshim në «Rapsodi të një poeme shqipe».

Familja e tij ishte fisnike dhe ku një pjesë me rëndësi në epopenë shqiptare. Kjo duket edhe nga Marko Shini dhe Pjetër Shini. Milo Shinin do ta shohim edhe në veprën epike të De Radës, «Skënderbeu i pafat», ku heroi i këndon së fejuarës, Agata Pravatës, një nga lirikat më të bukura. Dialogët e vazhdueshëm në poemën «Milosau»: takimi i parë te kroi, ligjërimi poetik mes Milosaut e Rinës, kur ai e gjen vetëm rreth vatrës, biseda në mes nënës e bijës, bashkëbisedimi i shkurtër e i mallëngjyer në ëndërr mes Milosaut dhe vëllait të vdekur, etj., që synojnë t'u japin një formë tregimtare këngëve, janë edhe ato një trashëgim i poezisë së rapsodive, që në këto forma teknike kanë shprehjen më të përdorshme. Të gërshetuarit e ngjarjeve vetjake të Milosaut me ato të atdheut e ka pasqyrën e vet në këngët popullore arbëreshe, në të cilat motivet subjektive shkrihen me ato objektive historiko-politike të Shqipërisë. Në pjesët lirike (sipas miratimit tradicional të gjinisë letrare), kur, pra, don të shfaqë në mënyrë të menjëhershme e të drejtpërdrejtë ndjenjën, sikur në «Vjershë» të së bijës së Kallogresë dhe në ato të Milosaut, poeti përdor një formë të poezisë popullore, e gjallë edhe sot e kësaj dite ndër arbëreshët e Italisë, këngën liriko-monostrofike, për natyrën e së cilës De Rada na jep një shembull të qartë në një shënim të botimit të dytë të poemës: «Tek arbëreshët kënga nuk shoqërohet me instrument muzikor, as nuk këndohet vetëm, por, pothuajse, gjithmonë në ajër të hapët. Ata këndojnë lavditë dhe ndjenjat e dashurisë o të përbuzjes kundrejt atij të cilit ia drejtojnë, ndër fusha, qoftë ditën apo natën, edhe rrugëve ku banojnë njerëz». Ky kërkim his-

torik ka vlerën e vet, po të kuptohet si ndriçim i asaj bote shpirtërore, nga e cila është nisur poeti në krijimtarinë letraro-artistike.

Nga takimi i tij me poezinë popullore lind tek ai poeti-apostull, që i kushtohet tërësisht ringjalljes së atdheut. Flamuri i Shqipërisë është shenjë e çdo gjëje të bukur në poemë, është diçka simbolike për poetin. De Rada, poet i ri e i madh i kombit shqiptar, ngriti zërin plot besim rreth së ardhmes së atdheut të të parëve dhe të popullit shqiptar. Me gojën e heroit pozitiv të poemës hartuesi u thirri bashkatdhetarëve me një zë kiejt të ri. Ai i ftoi shqiptarët që të luftojnë dhe të mbrojnë trojet e veta. Kush nuk bie përpara derës së shtëpisë së vet duke luftuar kundër pushtuesit, do të vdesë i harruar nga të gjithë. Prandaj, më mirë të vdesim me nder, në shesh të betejës, sesa në shtrat. Vargjet e arbëreshit tonë të madh të kujtojnë ato të poetit të përmendur të antikitetit klasik, Tirteut. Në këtë roman lirik De Rada, si asnjë poet tjetër përpara tij, shprehu shqetësimin dhe ndjenjat e veta më të thella për atdheun: «Me gojën e Milosaut, autori vajton lirinë e humbur dhe madhështinë e perënduar të Shqipërisë së dikurshme. Duke e përgjithësuar këtë ide, ne duhet të shohim mendimin e autorit për popullin e skllavëruar. Por poeti është plot shpresë për vendin e tij. Kurorëzimi i veprës është vdekja e protagonistit në fushën e luftës kundër të huajit. Në luftë midis detyrës dhe dashurisë, triumfon detyra ndaj atdheut. Milosau bie në sheshin e betejës me armë ndër duar për nderin e Shqipërisë. Figura e tij fisnike na kujton figurat e pasura të epikës legjendare arbëreshe, si Rada Vani,

Milo Shini, Nikë Peta, Pal Golemi, Pjetër Shini e.aj. Me fatkeqësitë e personazheve të veta, De Rada, thuajse, do të na bindë për shqetësimet e luftës në shekullin XV, kur shqiptarët luftonin kundër turqve për mbrojtjen e mëmëdheut. Pikërisht, për këtë qëllim, autori përpiket të evokojë të kaluarën përmes Milosaut, të cilin, në disa këngë, e vesh me petkun e trimave legjendarë, vetëm që të ndikojë për të mirë në formimin e ndërgjegjes kombëtare ndër bashkatdhetarët e vet, t'i mësojë ata se dashuria për atdheun duhet të vihet mbi interesat vetiake.

Sikundër shihet, pra, një nga veçoritë themelore të poemës «Milosau» është fryma popullore, që depërton në mbarë veprën. Ndikimi i folklorit arbëresh është i qartë dhe i dukshëm. Kjo është bërë me vetëdije të plotë nga poeti. Për një punë të tillë, ai ka qenë i ndërgjegjshëm. Një vend të mirë aty zë edhe jeta arbëreshe, me doket dhe zakonet e saj.

Me një rëndësi të posaçme është motivi atdhetar që ngjizet në poemën e «Këngëve të Milosaut». Te De Rada, në fakt, kur po hartonte veprën, ishte e gjallë kërkesa për t'i shërbyer çështjes së lirisë së vendit, që ai e quan dhe e konsideron të vetën. Për këtë, provë janë përqendrimi i ndjenjave të tij tek i biri i sundimtarit të Shkodrës, dhënia «Këngëve» si skenar qytetin e Shqipërisë së shekullit XV, karakterizuar nga lufta kundër turqve: moment historik që gjendet në «Rapsoditë» dhe shumë i gjallë ndër shpirtrat e arbëreshëve dhe që, duke u puthitur me frymëzimin e tij për lirinë, do të përsëritet edhe më me forcë ndër veprat e mëvonshme. Porse këtu duhet shënuar se toponomastika është ar-

bitrare dhe Shqipëria e De Radës është imagjinare, o, më mirë të themi, është ajo që jetonte ndër Rapsoditë e ndër ngulimet arbëreshe, dhe së cilës pasioni i apostullit i jep një jetë të re. Kështu, viset rreth afërsive të Maqit, katund i lindjes së De Radës, janë shpërngulur në Shqipëri. Të tilla janë toponimet: Fjokat (krua), Rodhë (kodër), Kroi i ri, Korqolon, Marbela, Samërankat, Rahi i lumbardhave (kodra e pëllumbave), Pokfili (krua), Rakanieli (lumë i vogël), Shurëzët (rruga e rërës), Marlju-lje (lule mareja), Shën Lliu (kishë e vogël në majë të një kodre), Mbuzati etj.

Megjithëse De Rada nuk na fut në thellësinë e jetës shoqërore arbëreshe, prapëseprapë poema «Këngë të Milosaut» na jep më se një pamje pak a shumë të idealizuar të asaj jete. Thashethemet e grave, lodrat e burrave, festat fetare, dasma, jeta në stan, punët e arave e të ullishtave, veshjet karakteristike etj., janë elemente të shumta etnografike, që na krijojnë atmosferën e jetës arbëreshe. Këtu është dhe një nga meritat e poemës. Megjithatë, kemi të bëjmë me një vizatim në vija të rralla e të holla. Me të drejtë theksonte Dora d'Istria që «ashtu si këngët e kaltëve e frymëzuan një shkrimtar skocez (Makfersonin) për thelbin e poemave të tij osianike, kështu një arbëresh i Italisë së Jugut gjeti në poezinë popullore të arbëreshëve burimin e frymëzimeve të veta». Kritika letrare, qysh në mesin e shekullit XIX, vinte në dukje se Jeronim de Rada, që në moshën e tij të re, vendosi në mendjen e vet të krijonte një letërsi shqipe dhe, i patundur në këtë qëllim, për t'ia dalë në krye, iu desh të fillonte nga kënaqët popullore, meqë së andejmi fillon letërsia e çdo

populli. Pra, u përpoq me kohë të studiojë natyrën dhe ecurinë e gjuhës së tij, me qëllim që ta shpinte në njëfarë zhvillimi. De Rada, – shkruan Dorsa, – ka hyrë kaq thellë në shpirtin e këngëve popullore të kombit të vet, sa që poezia e tij, duke e parë nga një pikëpamje, mund të pohohet fare mirë se është një jehonë e asaj të shqiptarëve të shekullit XV, epokë e periudhës së tyre heroike. Them nga kjo pikëpamje, pasi, nga ana tjetër, ajo sjell karakteristikën më të dalluar të poezisë së ditës, sepse tek ajo vihet re përzierja e të gjitha cilësive që janë tamam të poezisë së popujve të rinj të bashkuar me thellësinë dhe me lartësinë e mendimeve që i përkasin një shekulli të ditur (filozof), i cili pasqyron jetën dhe gjithçka e përqëndron te njeriu dhe te shoqëria.²⁾

De Rada është mjeshër në përshkrimin e personazheve. Portretet e tyre poeti i ka trajtuar me hollësi të brendshme dhe i ka përjetësuar si personazhe me tipare mjaft të dalluara. Protagonisti kryesor, Milosau, ka tiparet e përgjithshme të një heroi romantik, pak si të përmbajtur, që vepron në rrethin e një idili sentimental, me idetë e përparuara të një djaloshi të gjysmës së parë të shekullit XIX. Është i riu i rrëmbyer nga dashuria, nga një dashuri e shëndoshë, serioze, për realizimin e së cilës ai është gati të bëjë çdo sakrificë. Milosaun e karakterizon dashuria për vendin dhe popullin. Patriotizmi e demokratizmi janë tiparet shquese të tij. Ai është gati të braktisë të mirat materiale të tjera që i

2) V. Dorsa, Su gli albanesi – Ricerche e pensieri, Napoli, 1847, f. 132

siguron pozita shoqërore dhe të përqafojë, për të mos u ndarë nga e dashura, jetën e një bujku të varfër. Rina, e bija e Kallogresë, është vajza e thjeshtë fshatare, që dashuron me zemër të dëlirët, po edhe me druajtje, se dyshon në realizimin e dashurisë së saj. Ajo është e përvuajtur, e urtë, e turpshme. Për një kohë ajo është grua e nënë e lumtur që përkund me gëzim djepin e i qëndis të shoqit brezin, që i jep hijeshi shtëpisë. Nëna e Milosaut, Zonja e madhe, është një personë e respektueshme për dashurinë ndaj vendit dhe konceptin heroik të jetës, por njëkohësisht edhe njeri me botëkuptim konservator, ruajtëse e palëkundshme e zakonave të vjetra, e moralit të klasës së vet. Leticia, motra e Milosaut, është mishërimi i dashurisë së motrës për të vëllanë; punëtore e bindur dhe plot respekt për t'ëmën, ajo heq dorë nga martesat dhe vjen të jetojë me Milosaun për t'iu gjendur atij dhe për të mos e lënë vetëm në fatkeqësitë që e kanë goditur. Në personazhet e poemës, kryesisht në ato të dy protagonistëve, si shihet, janë vizatuar jo tipa të shekullit XV, por bashkëkohës arbëreshë të poetit. Nga kjo pikëpamje, s'kemi vërtetësi historike.³⁾

Kjo poemë idilike e me frymëzim romantik, e përshkruar nga poezia naive-arkaike e rapsodive arbëreshe të Italisë, për karakterin e ngjeshur që ka, mbetet një nga ato fort të para vepra të letërsisë shqiptare të traditës, që e bëjnë këtë të përfaqësohet në letërsinë artistike botërore. «Milosau» është një vepër e koncentruar dhe me një plan të vetëm subjekti. Ajo shënon

3) USHT «Historia e letërsisë shqipe», v. II, f. 80, Tiranë, 1960

kalimin nga poezia epike narrative në poezinë lirike ose epiko-lirike moderne. Poema lindi si një këngë spontane mbi truallin e tabanit tonë kombëtar popullor. Ajo qe një poezi e re, e bukur, e lirë, e sinqertë. Ajo është e mbushur me imazhe dhe figura të freskëta e origjinale. Poema ka një konceptim të pasur figurativ plot nuanca ngjyrash, tingujsh dhe emocionesh. «Milosau» e bëri të njohur De Radën te të gjithë arbëreshët dhe nisi ta bëjë të njohur edhe në Itali e në botën e jashtme. Ishte prodhimi i parë i romantizmit, që lindi kështu si rrymë letrare edhe në letërsinë tonë. Me këtë vepër u hap një periudhë e re, një erë e re, një epokë e re në letërsinë artistike kombëtare shqiptare.

«Më 1836, nga dashuria për emrin e Atdheut, u ngrita i pari dhe, si i vetmi shqiptar, qita në dritë të diellit, pothuajse si në një palestër të përbashkët, fiset e ndryshme që tregojnë virtytet e tyre». Kështu do të shprehet poeti i madh arbëresh, Jeronim de Rada, për vepërën e vet të parë gjysmë shekulli më vonë.⁴⁾

Më 20 shtator 1839, në burg De Rada përfundoi «Historinë e re lirike shqiptare». Ndërsa ishte duke u shtypur si libër më vete, me titullin: «Këngë historike shqiptare të Serafina Topisë, grua e princit Nikollë Dukagjinit», censura e ndaloi vazhdimin e botimit të veprës si edhe qarkullimin e saj, sepse poema i këndonte lirisë. Poema ndahet në dy periudha dhe në njëmbëdhjetë këngë, të gërshetuara edhe me disa lirika të tjera. Këngët dhe lirkat kanë nga një titull të veçantë. Aty

4) G.De Rada, «Canti storici albanesi di Serafina Thopia, moglie del principe Nicola Ducagini». Tradotti in prosa italiana. Napoli, della Tipografia Boeziana, 1839, f. 62.

flitet edhe për kthimin e Skënderbeut. Për botimin e parë të kësaj poeme, shtypi arbëresh foli qëkurse libri u vu në radhitje. Sipas Françesk Krispit, ky kompozim i ri i De Radës paraqet kuadro të larmishme, që shprehin transfigurimin e një shpirti rinor përmes përshtypjesh të jetës shtëpiake dhe ndikimesh të një kohe të stuhishme dhe pasionesh qytetare. Dashuria dhe jeta kalorësiake e mesjetës, veçori të romantizmit, gjenden në poezinë e Jeronim de Radës të shartuara me zakonet e rrepta dhe me ritet piktoreske të Spartës e të Athinës. Gjithashtu, muza shqiptare, me mënyrat e saj të veçanta, harton më një të përbashkët shpirtin e lashtë dhe të ri.⁵⁾ Serafina Topia, – shkruante Dora d'Istria, është «një poemë që jep një tablo të gjallë të përpjekjeve të një populli në luftë me pushtuesin dhe me despotizmin».⁶⁾

Poemën De Rada e ribotoi më 1843 në një version krejt të ndryshuar dhe me titull «Këngë të Serafina Topisë, princeshë e Zadrimës, në shekullin XV». Këngët e kësaj vepre autori na i paraqet sikur janë fragmente poezish të shekullit XV, që përfaqësojnë mënyrën e jetesës së shqiptarëve dhe pjesërisht historinë e luftës që kanë bërë ata kundër turqve të asaj kohe. Lidhur me këtë botim, Vinçenc Dorsa shkruante: Më të larta, më filozofike, me tjetër qëllim dhe me skena të ndryshme, ato mbajnë vulën epike dhe paraqesin njëfarë ngjash-

5) Rev. «L'oreo», Palermo 7.X.1839 sp. «Rassegna albanese»,,, Palermo, 15.III.1920 29-30.

6) «Dora d'Istria les osrivainc albanais del' Italie meridionale Indepence Hallenique» Athinë 1867 sp. G. PETROTTA, «Popolo, lingua e letteratura albanese», Palermo, 1930, f. 257

mërie të përgjithshme me ato të Osianit (poetit skocez Makferson). Dhe vërtet, nëse poeti keltik, duke na përshkruar bëmat luftarake, na pikturon kohët dhe zakonet e vendit të tij, prirjen ekskluzive drejt lavdisë, opiniononeve, marrëdhënieve dhe kujtimeve të disa familjeve fisnike të Skocisë, gjithashtu na del edhe De Rada në tërësinë e këngëve të tij për popullin shqiptar. Pastaj, ideja zotëruese në këto këngë, dhe tek e cila venë e bashkohen si në një fokus gjithë të tjerat, është ajo e lirisë së Atdheut. Në epokën në të cilën vërshon poema, Shqipëria dergjej nën zgjedhën turke, prandaj ishte fare e natyrshme që poeti të na përshkruante Shqipërinë se po ziente për fatin e saj dhe po kërkonte me padurim kthimin e ditëve të lumtura. Ndërsa te «Milosau» kishte edhe frymë naive e sentimentale, te «Serafina Topia», përkundrazi, ka këngë më të ngritura e më filozofike. Në poemën e dytë, ideja zotëruese është ajo e çlirimit të Atdheut. Poema ka karakter epiko-lirik. Poeti derdh në të tërë fuqinë e shpirtit të vet dhe në shpirtin e vet tërë frymën e atij shekulli historik të Shqipërisë. Në vepër mpleksen dy dëshira të fuqishme: dëshira e poetit për t'i kënduar heroizmit të atdheut të të parëve dhe dëshira romantike për të shprehur mendimet e ndjenjat e veta. Në poemë poeti fliste për luftën e popullit tonë kundër Turqisë në shekullin XV. Poema ishte, në të njëjtën kohë, një thirrje për bashkim të toskëve dhe të gegëve, në kohën kur ndarja krahinore ndër ne ishte pengesë serioze për lëvizjen tonë kombëtare. Në poemë, princesha e imagjinuar Serafina nga Arta, flijoi dashurinë e saj për Bozdar Stresin dhe u martua me Nikollë Dukagjinin, me qëllim që të bëhej e të forcohej

bashkimi i Jugut me Veriun e Shqipërisë. Poeti, në përshkrimin e përpjekjeve dhe të luftërave kreshnike të shqiptarëve, e kishte qëllimin në kryengritjen e armatosur. Poema e Serafinës ishte një ekuivalent femëror i Milosaut. Në poemë, poeti bashkoi shkrimin lirik të pasionit të tij me himnizimin e Shqipërisë heroike të qindvjetit të Skënderbeut.

Poema «Serafina Topia» shquhet për veçoritë e saj romantike, në të cilën poeti rikujton kohën e lumtur të atdheut të vet. Figura kryesore e poemës, Bozdari, është një nga personazhet më burrërore dhe më të plotësuara në poezinë deradiane. Vepra është e mbështetur në këngët popullore. Ajo ka për sfond historinë shqiptare. Poema niset nga një mendim atdhetar dhe filozofik, nga pikëpamje dhe ndjenja që burojnë prej kushteve historike të Shqipërisë, prej gjendjes së arbëreshëve dhe të vetë poetit si dhe nga ndikimi i rrymave filozofike dhe estetike të kohës. Nga ana tjetër, libri përmbyll një faqe të historisë intime të poetit, ndiesitë që i frymëzoi, duket, dashuria me Gavrilën, vajzën e dukës Spiriti, në Napoli. Në poemë spikasin si personazhe: Serafina, Bozdari, Nikë Dukagjini, Astiri, Irarti, Goneta. Aty del edhe Skënderbeu. Davadasa, heroina që na del në këngën e gjashtë e të tetë, është një emër indas, ndikim i letërsisë indiane të De Rada.

Këngët e Serafina Topisë De Rada i mori disa herë nëpër duar, futi pjesë të tyre te «Skënderbeu i pafat» (1872-1884) dhe i ribotoi në një përpunim përfundimtar nën titullin: Një pasqyrë e jetës njerëzore» (1897). Poema ka si nëntitull: «Jeta e Serafina Topisë, princeshë e Dukagjinit dhe fragmente të këngëve të saj në shekullin

XV». Këtë radhë ishte një poemë më e pjekur se ajo e viteve të rinisë, që, sadopak, me gjithë freskinë e saj, paraqitej e nxituar dhe mjaft e paqartë. Në këtë libër poeti futi në një kornizë të vetme shumë nga krijimet e tij të përparshme, shtoi dhe hoqi mjaft gjëra, ndryshoi këngë të tëra, duke i përfshirë nën një titull të përbashkët. Vepra shpreh patriotizmin dhe demokratizmin e De Radës. Por, krahas motivit patriotik, i cili është kryesori, edhe motivi i dashurisë, i jetës, i kuptimit të saj, gërshetohet e njësohet me të, sepse De Rada ishte kryesisht një poet romantik, i cili nuk pajtohej me deklaratat e zhveshura nga emocionet dhe nga njeriu vetë dhe romantizmi i zhvilluar e shtron në mënyrë të veçantë problemin e ndjenjës, të gjendjes morale dhe psikologjike, e koncepton jetën përmes idealesh sublime, por edhe ndijimesh konkrete e të holla që përftohen nga kujdesi më i madh për botën e brendshme të njeriut. Për këtë, siç dihet, ai gjeti mbështetje të fortë te folklori, për të cilin janë të huaja çdo retorikë apo çdo tregim prolis dhe emfatik. Kur mbaron së lexuari poemën e De Radës, ke një përfytyrim të gjerë dhe të shumanshëm të Shqipërisë së shekullit XV. Kjo pamje përfshin imazhet e krahinave të ndryshme, bukurinë dhe ëmbëlsinë e natyrës, figurat e Serafinës, të Bozdarit, të Evodës që u martua me një të huaj dhe mbaroi tragjikisht mbi flakën e druve, të Parayllës, të princërve të zemëruar dhe të Skënderbeut shpirtmadh, të të rinjve dhe të barinjve që donin me çdo kusht bashkimin me Skënderbeun dhe që ishin aq të njerëzishëm. Në një skaj të kësaj bote poetike të vërtetë dhe imagjinare, të krijuar prej De Radës, sheh Todrin që kërkon të sjellë një moral të

papranueshëm për shqiptarët dhe vdekjen e tij të shpejtë.

«Pasqyra e një jete njerëzore» është, pra, vepër krejt e re, megjithëse trajton po ato ngjarje që janë trajtuar në tri variantet e mëparshme të Serafinës (1834, 1839, 1843). Kjo poemë, që mund të quhet varianti i katërt, është ndër krijimet më të fuqishme të De Radës për gjerësinë e thellësinë e frymëzimit e të konceptimit, për dramacitetin, për epicitetin dhe lirizmin e shumë skenave dhe episodeve, për figurat e skalitura, për kompozicionin e saj, për konfliktet dhe karakteret e përshkruara, për idilet e holla dhe pasionet e fuqishme, për gjuhën e pasur, për idealet fisnike që pasqyron. Ajo ndryn në vetvete një tok problemesh patriotike, shoqërore, filozofike, estetike. Mbi të gjitha, poema thekson bashkimin e shqiptarëve, luftën e armatosur, çështjen kombëtare problemin e lirisë së njeriut, të drejtën e tij për të vendosur fatin e vet. Nga ana e gjinisë letrare, poema është epiko-lirike narrative. Kjo i ka dhënë mundësi De Radës që të shprehë gjerësisht demokratizmin, humanizmin dhe iluminizmin e tij. Vepra është një himn për emancipimin e gruas shqiptare dhe për virtytet e saj të larta morale dhe intelektuale. Mikel Markianô ka shkruar: «Poema, në mos në formën e jashtme, në konceptimin e saj është një dramë e gjerë me nota tragjike të fuqishme, që mund të zbërthehet në një tetralogji madhështore, ku secila pjesë mishërohet në një protagonist: Serafina, Bozdari, Evoda dhe Parayllja». Ndërsa Viktor Gualtieri jep këtë gjykim: «Skena e vdekjes së Bozdarit është vërtet e denjë për pendën e Shekspirit». Eqrem Çabej ka zbuluar një ndikim pozitiv të letërsisë klasike indiane në poetin

e madh arbëresh. Te drama e Dandinit, Vasantasena hipën në stivë të druve për t'u djegur së toku me fëmijët e saj, po shpëton bashkë me të shoqin. Një skenë të tillë na paraqet De Rada te «Një pasqyrë e jetës njerëzore», ku Evoda pëson këtë vdekje të tmerrshme për hakmarrje politike të popullit. Kjo skenë mund të jetë frymëzuar së andejmi. Po ajo, më anë tjetër, na kujton një pamje të «Jeruzalemit të liruar» të Tasos, në të cilën virgjëresha kristiane, Sofronia, duhet të digjet në turrë të druve së bashku me të dashurin e saj, Olindo, po ndërmjetëson Klorinda për shpëtimin e tyre. Gjurmët e poezisë inde te De Rada kanë lidhje me faktin që në gjysmën e parë të shekullit të XIX, letërsia inde kishte marrë një hov të madh në Evropë, duke depërtuar kudo nëpërmjet përkthimesh në gjuhë të ndryshme. Burimet e poezisë popullore shqiptare e të letërsisë botërore e pasuruan krijimin poetik të De Radës, por kjo në qenësi mbetet pjella e frymëzimit të tij.⁷⁾

Më 30 qershor 1844, De Rada botoi në prozë tregimin italisht «Diana».⁸⁾ Tema e punimit nuk është shqiptare. Ngjarjet zhvillohen në Toledo. Personazhet që veprojnë janë: Diana de Silva, Konsuelo, Lara, Garcia de Silva, Vantisana. Emri i Vantisanes është marrë prej De Radës nga Savantasena, heroina e dramës «Mrhakatika» të Dandinit, poet indas i shekullit të VII të erës së re.

7) E. Çabej «Vatra dhe bota në poezinë e De Radës», Tiranë 1965, f. 54.

8) G. De Rada, «Diana» racconto «il calabrese» nr. 16 del 30 Giugno, 1844, nr. 17 del 15 Luglio 1844.

9) G. De Rada, «I numidi», Tradotta dall' albanese per l'autore. Napoli, dalla Tipografia dell' Urania, 1846, 75 f.

Ky emër del edhe te libri i pestë i poemës «Skënderbeu i pafat» i De Radës. Novela «Diana» himnizon dashurinë e dëlirët. Ajo del me një botë të pasur shpirtërore. Tregimi shquhet për dramacitet, për gjuhë të rrjedhshme, për figura shprehëse, për stil të bukur e tërheqës, për dialogë të gjallë, për unitet veprimi, për skena tragjike.

Në tetor të vitit 1846, De Rada çoi në shtyp tragjedinë italisht «Numidët»⁹), të cilën e kishte hartuar, së pari, shqip në të folmen arbëreshe, ashtu si të gjitha veprat e tjera. Në parathënie autori shënonte që nuk po e vinte përballë prozës italiane origjinalin shqip, siç kishte bërë më parë në vepra të tjera. Dramaturgut tonë nuk ia kishin dobësuar mendimin, për të hedhur një gur në themelet e një kulture mendore shqiptare, as vështirësitë, as koha. Përkundrazi, fati u kishte dhënë përkrahje përpjekjeve të tij fisnike. Ai e quante, tashmë, një mision atë që, dikur, i dukej vetëm një frymëzim i thjeshtë kombëtar. Dhe, pikërisht, për këtë, mbasi kishte ngritur në poezitë e tjera të tij disa forma në harmoni dhe në përputhje me këngët popullore shqipe, nuk desh të lërë që në ngulimet arbëreshe të lindte, para atyre të vendit dhe të natyrshmeve, një bimë e huaj, siç është kjo dramë. Tema e veprës «Numidët» është marrë nga historia e një populli tjetër. Forma e saj është imituar, kurse brendia është nxjerrë nga ngjarjet dhe fatet e një jete individuale. Këtë tragjedi De Rada e shkroi «me ankth të ethshëm» – siç thotë vetë. Me sinqeritetin që e karakterizon, autori na tregon se, kur ua këndoi këtë krijim disa miqve të tij, e kuptoi shpejt se ata e pritën me të ftohtë: «Si mblodha ca shokë, u lexova atyre «Numidët», por nuk vura re që të shkëputeshin. Isha i de-

kurajuar, isha i mposhtur nga një pasion i nxehtë që i shkrinte të gjitha fuqitë e mia dhe që ma kishte shndërruar frymëzimin në një dëshirë kapitëse». Që vepra nuk u pëlqye prej shumë vetësh, e marrim vesh edhe nga Ëngjëll Bazile (1813-1848), patriot demokrat, poet, dramaturg, një nga admiruesit më të flaktë të poezisë së De Radës. Sipas Baziles, mungesa e suksesit të tragjedisë erdhi nga shkaku i stilit të vështirë të De Radës, i cili nuk kuptohej lehtë. Pas afro gjysmë shekulli, më 1892, në pleqëri të thellë, poeti ynë u kthye përsëri mbi këtë argument, duke hartuar një dramë historike, me emër tjetër, për të cilën do të flasim më poshtë.

Më 1847, De Rada botoi poemën: «Histori të Shqipërisë» ose «Shqipëria nga viti 1460 deri më 1485». Ajo përmban katër novela poetike: Ana Maria Komniate, Adina, Nata e kërshëndellave dhe Videlaida. Vepra, teksa u botua, u prit shumë mirë nga arbëreshët e Italisë. Shkrimtari i mirënjohur Anton Santoni shkruante më 1848: «Qoftë ky libër për gjuhën shqipe, ashtu siç qenë veprat e Homerit, Platonit dhe Aristotelit për gjuhën greke!» Edhe brendia e kësaj vepre poetike, sikurse poemat e para të De Radës, shtjellohet gjatë shekullit XV në Shqipëri. Të katër historitë nuk paraqesin një kuadër të gjerë të plotë të Shqipërisë, siç mund të merret me mend nga titulli, por vetëm disa pikëzime të gjendjes së saj, gjatë pushtimit të turqve, dhe, fill pas hyrjes së osmanëve në vendin tonë. Tri novelat e para poetike të kësaj vepre, të lidhura në mes tyre me një fill të fortë, shprehin trilogjinë tragjike të shtëpisë së Arianit Komnen Topisë. Por edhe historia e katërt është një tragjedi prekëse më vete. Delia vdes nga fatkeqësitë e Shqipërisë. Novela poetike është një punim me ndjenja të

theksuara njerëzore. Hartimi më i freskët dhe më i dashur i kësaj vepre është Ana Maria Kominiate, që mund të përfitet si një nga kryeveprat poetike të De Radës.

Vepra e arbëreshit të madh, «Histori të Shqipërisë», pas përshtatjes në gjuhën e sotme shqipe (1975), ka hyrë me titullin «Rrëfime të Arbërit». Poeti e hartoi veprën për të treguar begatinë e shqipes dhe mundësitë shprehëse të saj. E shkroi poemën për të dëshmuar se, me anë të lëvrimin të gjuhës amtare, përtëritet jeta bujare e lashtë e bijve dhe bijave të Arbërisë së dikurshme. E përpiloi për të kallëzuar se prindërit e këtyre fëmijëve, etërit shqiptarë, në pjesën më të madhe qenë prijës të Shqipërisë në betejat e lavdishme të lirisë në shekullin XV. Libri kishte vlerë të madhe edukative për bashkatdhetarët tanë. Në parathënie, De Rada e thoshte shkoqur mendimin dhe qëllimin e vet: «Mbaroi koha për njerëz të huaj që të dërgojnë, si përpara, këshilla të këqija në Shqipëri, për ta sfilatur dhe prisur, me anë përleshjesh të përgjakshme, pa synime të vërteta kombëtare. Mbaroi koha për të huaj – shtonte poeti aty – sepse sot e tutje do të jemi ne, arbëreshët e shqiptarët, që, duke e dashuruar me gjithë zemër Arbërinë, do t'i themi të vërtetën, do të mbrojmë virtytet, do ta çojmë Shqipërinë drejt madhështisë së saj».

Poeti kishte besim të plotë e të patundur në ringjalljen kulturore dhe intelektuale të popullit të vet. Dhe këtë e deklaroi që në hyrje të poemës: «Nuk do të kalojë shumë kohë e, ashtu siç më në fund rilindi Greqia (më 1821), edhe nga dera, më e parë e më e pastër e trungut pellazg (nga dera ilire, arbëreshe, shqi-

ptare) do të shkëlqejë në mes të popujve kurora e saj e lashtë zemërbardhë, sepse kjo degë ka brenda saj të gjitha vlerat, dobitë si popull, virgjërinë e gjuhës, mungesën e një kulture të huaj, kurdoherë të dëmshme për zhvillimin e lirë dhe origjinal të aftësive mendore dhe artistike të njerëzve dhe të popujve».

Ky ishte lajtmotivi, qëllimi dhe pikësnyimi i poetit e atdhetarit më të madh të arbëreshëve të Italisë në hartimin e kësaj poeme. Ato që poeti nuk arriti t'i shprehte plotësisht në «Milosaun» dhe «Serafina Topinë», i qartësoi te «Rrëfime të Arbërit». Të prekin thellë imazhet e shkurtra, të hajthshme, të fuqishme për bukurinë dhe madhështinë e tyre. Në vepër lexuesi vëren se si njerëzit nga një sferë fshatarake, apo fisnike qoftë, do të ngrihen në largësi të tilla magjepsëse që të bëjnë për vete. Poema «Rrëfime të Arbërit», që përbëhet prej katër këngësh, të cilat qëndrojnë edhe si poemtha-statujë më vete, ndërlihet e përshkohet nga ideja kryesore e bashkimit të shqiptarëve të shpërndarë nga dallgët dhe shqotat e shekujve, në luftën për çlirimin e atdheut dhe në kthimin e të gjithëve në trojet e origjinës së tyre, për të përtëritur me shkëlqime shumë më të mëdha traditat më të shëndosha, si pasardhësit më të denjë të pellazgëve të lashtë, për të bërë një atdhe, të cilin askush nuk do të guxonte që ta prekte, sepse do të mbrohej nga gjokse fatosash. Në kuadrin e kësaj ideje kryesore apo të këtij problemi themelor, si rrezik numër një për De Radën paraqitej bashkëjetesa me sundimtarët dhe, ca më keq, martesat me ta dhe me të huajt. Te këto ai shikonte një nga format më të stërholluara për shkombëtarizimin tonë, në këtë dhe në atë anë të deteve.

Vlerat ideoshkencore të veprës «Rrëfime të Arbërit» dalin jashtë kufijve të subjektivitetit e të personazheve. Ato përmbahen në frymën e përgjithshme humanitare, demokratike dhe patriotike, në konstatimet e holla të ndjenjave e të luftës shpirtërore, në frymën kritike ndaj çdo gjëje që cënon ose prish dinjitetin e njeriut, në përpjekjet për të përtëritur realitetin e dikurshëm historik dhe për ta përdorur këtë si shembull për bashkohësit. Poema «Rrëfimet e Arbërit» këndon me një lirizëm të hollë dhe patos epopenë dhe virtytet e larta të shqiptarëve në luftën e tyre shekullore për të mbrojtur lirinë. Veprimi i katër rrëfimeve poetike zhvillohet në një periudhë prej rreth 40 apo 50 vjetësh. Ngjarjet historike, që zënë fill menjëherë pas vdekjes së Skënderbeut e shkojnë deri në fillimet e shekullit XVI, ndërthuren dhe me fatin e Bozdarit, të Vlladanit, të Gramosit, Miranës, Dinës, Vidës dhe të personazheve të tjera të kësaj vepre. Ashtu si të «Milosau», «Serafina Topia» e në vepra të tjera, edhe në Rrëfimet e Arbërit De Rada, si romantik, nuk kufizohet me përshkrimin e përjetimeve dhe ndjenjave të heronjve, po përpiqet t'i vendosë ata në një epokë të caktuar historike përmes linjave politike e shoqërore, morale e filozofike. Është kjo gjë, pikërisht, që i jep veprës përmasat e një romani dhe atë tendosje mendimi dhe ndjenje, që është karakteristikë e De Radës. Me tërë veprën e tij dhe me këto katër afreske të «Rrëfimeve të Arbërit», që përmbajnë një numër të kufizuar figurash, por me një dinamik të fortë ndjenjash dhe mendimesh, që lëviz historikisht në një periudhë të shkurtër, poeti pritet drejt epopesë njerëzore, pritet të shkruajë legjendën e shekujve shqiptarë.

Poema «Rrëfimet e Arbërit» është një vepër tranzitore në krijimtarinë letrare artistike të De Radës.¹⁰⁾ Poemën e dallojnë disa tipare që do të jenë karakteristike për veprat e pjekurisë së De Radës, si forcimi i epizmit, gjerësia dhe kompleksiteti i problematikës, larmia dhe thellësia e karaktereve, prirja për situata dhe heronj të jashtëzakonshëm, thellimi i ngjyrës historike. Kjo vepër është romantike, e një romantizmi të stuhishëm që parapëlqen pasionet e forta, situatat dhe karakteret e jashtëzakonshme dhe ku elementi i tmerrshëm dhe ai fantastik zënë tepër vend. Në poemë mbizotëron patosi heroiko-tragjik. Aty vëmë re edhe elemente të realizmit, dukuri kjo karakteristike më tepër për periudhën e pjekurisë në krijimtarinë e De Radës. Vepra ka rëndësi për brendinë e saj ideore, për vlerat artistike të padiskutueshme. Ajo përbën një urë kalimi nga krijimet rinore të De Radës në veprat e pjekurisë.¹¹⁾ Poema «Rrëfime të Arbërit» shquhet për karakterin e saj patriotik, politik, kombëtar, shoqëror, filozofik, etik dhe estetik. Vepra pasqyron vitalitetin e popullit shqiptar. Çlirimi i atdheut nga pushtuesit e huaj arrihet vetëm përmes luftës së armatosur. Poema afirmon kombin tonë. Në të shprehet urrejtja e pakufishme e bashkatdhetarëve kundër pushtuesit turk. Aty shkrihet në një humanizmi dhe iluminizmi i poetit. «Rrëfime të Arbërit» është një poemë epiko-lirike me elemente të theksuara dramatike dhe narrative. Heroikja dhe tragjikja, romantizmi dhe sentimentalizmi, imagjinaria dhe realja janë të mpleksura në mënyrë të harmonishme njëra me tjetrën. Nga ana psikologjike, personazhet janë përshkruar dhe skalitur me

10) V. Gualtier «Girolamo de Rada», Palermo, 1930, f.76

11) E. Çabej art. cit. f.54

mjeshtëri; kështu Ana Maria, Videlajdja, Adina, Delia, Julja, Lena etj. Poema «Ana Maria Kominiate» u përkthye gjermanisht nga albanologu Teofil Shtir, më 1856. Më vonë, pjesë të zgjedhura nga kjo poemë përktheu edhe poetesha austriake Knorr.

Në vitin 1861, De Rada botoi librin italisht «Parime të estetikës», që është një monument me vlerë të posaçme për mendimin estetik të Rilindjes sonë Kombëtare. Ajo ndihmon që të informohemi më mirë për botëkuptimin filozofik dhe sociologjik të shkrimtarit, për pikëpamjet e tij etike, folklorike dhe juridike, estetike dhe gjuhësore. Vepra dëshmon se De Rada ka mundur të thotë fjalën e tij me peshë për shumë çështje të rëndësishme të botëkuptimit. Ai na paraqitet si një mendimtar i thellë dhe origjinal, i krahasuar jo vetëm me përfaqësuesit e tjerë më të shquar të Rilindjes sonë, por edhe me mendimtarët më të rëndësishëm të Italisë së gjysmës së parë të shekullit XIX. Libri është shkruar me shqetësimet dhe preokupacionet e një shqiptari, e arbëreshit të madh, zemra dhe mendja e të cilit punojnë për atdheun, sytë e të cilit janë drejtuar tej Adriatikut, nga Shqipëria. Vepra «Parime të estetikës» dëshmon më së miri, se autori i saj është në kërkim të mjeteve të tjera në favor të idealeve patriotike përparimtare, që e frymëzojnë, është në kërkim edhe të argumenteve filozofike, sociologjike, historike, estetike, juridike, gjuhësore, etike etj. Libri tregon se hartuesi i saj është i preokupuar për krijimin e një arti shqiptar, që të vihet në shërbim të qëllimeve patriotike. Për këtë arsye, ai tregon një kujdes të madh për traditat artistike të popullit tonë dhe çmon shumë lart frymën patriotike të këngëve popullore, që ishin ruajtur dhe për-

hapur tek arbëreshët e Italisë. Ashtu si gjithë rilindësit tanë të mëdhenj, në këtë vepër autori çmon lart rolin e madh që luan për ringjalljen e kombit tonë përhapja e arsimit kombëtar. Ai e quante themelimin e Kolegjit të Shën Benedeto Ulanos dhe të Shën Adrianit si një mjet që duhej përdorur për të përhapur midis arbëreshëve të Italisë kulturën kombëtare dhe për të zgjuar tek ata ndjenjat e atdhedashurisë. Mendimet e shprehura në «Parime të estetikës» tregojnë se kjo vepër, edhe pse e shkruar italisht, i përket kulturës sonë kombëtare. Libri në fjalë është me vlerë të madhe për të sqaruar edhe disa anë shumë të rëndësishme të krijimtarisë artistike dhe të pikëpamjeve estetike të autorit Estetika e tij dëshmon se De Rada ka qenë nisur në betejat e krijimtarisë artistike i armatosur mirë me armë teorike, domethënë ka qenë ndër ata poetë që i kanë konceptuar edhe teorikisht problemet e ndërlikuarra të krijimtarisë. Vepra «Parime të estetikës» e De Radës dëshmon se teoria mbi artin, si pjesë e teorisë së tij estetike, ka pasur për kohën e vet karakter përparimtar. Në të hasim plot konstatime të drejta dhe interesante mbi artin në përgjithësi dhe mbi llojet e veçanta të tij. Megjithëkëtë, teoria e tij e artit karakterizohet nga një varg kufizimesh të rëndësishme. Sidoqoftë, pikëpamjet estetike të De Radës tregojnë se ai i ngarkonte artit një mision të madh shoqëror; ai ishte për një art të përkryer, të mbrujtur me idealet e çlirimit kombëtar dhe të përparimit shoqëror, plot bukuri dhe madhështi, si jeta e popullit, të cilit i kushtoi gjithë talentin e tij.¹²⁾

12) A. Uçi, «Probleme të estetikës», Shtëpia Botuese «N. Fra shëri», Tiranë, 1976, f. 263-318

Vëllimi «Parime të estetikës» të De Radës pasqyron kulturën estetike të autorit dhe shpreh pikëpamjet e tij për të bukurën në përgjithësi dhe në veçanësi, për të bukurën te njeriu, për të madhërishtmen, për të mirën e të dobishme, për artin dhe jetën, për muzikën, poezinë dhe romanin, për funksionin e artit. Botimi i veprës «Parime të estetikës» të De Radës është një ngjarje e shënuar në historinë e mendimit tonë letrar. Libri për-bën të parin traktat të mirëfilltë estetik shqiptar. Megjithëse vepra nuk merret tërësisht me probleme estetike, dhe, siç është vënë re nga studiuesit, paraqitet komplekse e kontradiktore, me pikëpamje idealiste dhe të pakapërcyera, prapëseprapë ajo ka rëndësi dhe vlera të posaçme, sidomos po të marrim parasysh nivelin dhe stadin e mendimit shqiptar të kohës. Me të drejtë është konstatuar se, me këtë traktat, De Rada del si mendimtar i thellë dhe i përparuar në disa aspekte. Në «Estetikën» ndihet jehona e zërit arbëresh, që tingëllon i ngrohtë përpara përfytyrimit të kolegjit arbëresh të Shën Mitrit, boshti i fateve të atdheut, dhe rreth «Rapsodive», monumenti i ndritur dhe i lashtë i gjuhës dhe i letërsisë kombëtare shqiptare. Ashtu sikurse Tasoja dhe Shileri, që i mblodhën parimet e poezisë së tyre në një teori të posaçme të së bukurës, po kështu edhe De Rada i grumbulloi në një traktat parimet estetike, mbi të cilat mbështeten poemat e tij. Poeti ynë i madh, pasi thuri e botoi disa poema me vlerë të veçantë artistike, deshi të ndërtojë një sistem estetik që, në mos është një zbulim, ka origjinalitet. De Rada e ndërtoi sistemin e tij estetik në varësinë e poemave të tij epike-lirike-

-dramatike. Stili i tij është i ngjitur shumë pas latinites.¹³⁾

Në vitin 1866, De Rada botoi veprën «Rapsodi të një poeme shqiptare». Poeti i madh arbëresh u shty që t'i botojë këto rapsodi, para të gjithash, nga qëllimi i lartë patriotik për t'i shërbyer çështjes kombëtare, politikës çlirimtare që bënin atdhetarët shqiptarë, brenda dhe jashtë atdheut. Kjo vepër e De Radës luajti një rol të mirë e të dukshëm në botën e jashtme për afirmimin e kombit tonë. Botimi i rapsodive popullarizoi epopenë e madhe heroike të Skënderbeut, që u bë edhe tematika kryesore e gjithë letërsisë arbëreshe. Ai botim i vlejti shumë çështjes shqiptare në opinionin e Evropës, sepse i bëri të njohura cilësitë më të shëndosha të popullit tonë, trimëritë e luftërat e tij për liri. Botimi doli në një kohë shumë të volitshme për të hedhur poshtë shpifjet e armiqve, që filluan ta paraqesin popullin tonë si popull primitiv, pa një të kaluar kulturore, të paaftë për të krijuar një shtet të pavarur kombëtar. Poeti ynë i shquar ishte i vetëdijshëm për rolin dhe rëndësinë e madhe të këtyre rapsodive. De Rada i mblodhi këto këngë si monumente që pasqyrojnë jetën e kaluar dhe historinë e lavdishme të popullit tonë. Entuziazmi i poetit për ta ishte i madh. Vepra u përhap në ngulimet arbëreshe të Italisë dhe të Greqisë, në Shqipëri brenda, në Veri dhe në Jug, në kolonitë e tjera shqiptare si edhe në mbarë Evropën, përmes albanologëve të kohës. Vepra i shërbeu shumë zgjimit kombëtar të popullit tonë. Libri luajti një rol me rëndësi të dorës së parë në botën e huaj në lidhje me çësh-

13) M. Marchino, «L. Albania e l'opera di Girolamo de Rada,» Trani, 1902.

tjen e rilindjes së kombit shqiptar. Këngët tërhoqën vëmendjen e mjaft dijetarëve dhe shkrimtarëve të shquar të Evropës për Shqipërinë dhe historinë e saj. Përmes kësaj vepre u njohën, më për së afërmi, cilësitë dhe vetitë më të mira të popullit tonë. Në parimet e tij për qitjen në dritë të virtyteve të shqiptarëve, De Rada u nis, kryesisht, nga dy kërkesa themelore: nga historia dhe nga kultura kombëtare. Duke u marrë, në mënyrë të gjallë, me luftën politike për të drejtat e popullit shqiptar, De Rada u bë një përhapës i shquar i këngëve popullore shqiptare në shërbim të ideve dhe të synimeve politike të Rilindjes sonë Kombëtare. Por, në të njëjtën kohë, me rapsoditë ai e pasuroi kulturën kombëtare me një visar të mendimit dhe të fjalës artistike shqipe «Në qoftë se në kohën e tij, poeti shqiptar – shkruan De Rada – fitoi me poezitë e tij të përkthyer simpatinë e popujve jo vetëm të vendeve kufitare, por edhe të viseve të largëta, tani, po të grumbulloheshin ose të rimëkëmbeshin poezitë e tij në trajtat e tyre të vërteta, autentike, do të çmoheshin edhe më tepër nga arti i kultivuar i Evropës, ndoshta edhe pse do të ndikonin pozitivisht mbi artin bashkëkohor».

Në këtë mënyrë, rapsoditë dëshmonin jo vetëm për pasurinë e veçantë të së kaluarës sonë popullore, por edhe për bukuri të rralla artistike. Vepra tërhoqi vëmendjen e shkencës folkloristike evropiane, si një përmbledhje që kapërcente shumë, nga rëndësia, çka ishte botuar deri atëherë nga folklori ynë. Për atë pati recensione shumë të favorshme në shtypin shkencor, letrar dhe në atë folklorik. U bë edhe një provë përkthimi gjermanisht, po që s'dimë të jetë botuar. Dora d'Istria e quajti këtë vepër si një epopë kombëtare origjinale

si histori të atdhetarëve shqiptarë, që ranë për lirinë, për pavarësinë dhe për qytetërimin. Në letrën e datës 22 janar 1866, dërguar Dhimitër Kamardës, De Rada ka dhënë këtë përkufizim: «Siç keni mundur t'i shikoni, («Rapsoditë e një poeme shqiptare») janë me të vërtetë të bukura. Sa për mua, e përsëris, mendoj se në poezinë e sotme (evropiane) ato do të duken ashtu siç u duk Skënderbeu midis princërve bashkëkohës me të». Po aty, poeti i përmendur arbëresh shtonte: «Përmendorja e shqipes më të kulluar është kënga e kohës së Skënderbeut, që edhe sot e kësaj dite ekziston».

Vepra madhore e Jeronim de Radës, për të cilën punoi gjysmë shekulli, është «Skënderbeu i pafan». Poema është krijuar nga poeti gjatë një periudhe pesëdhjetëvjeçare (1834-1884), ndër vise të ndryshme, në Maqë, Napoli, Portic Paola, Kalvaric, Mali i Qanës, Koriljano. Projekti i parë i autorit ishte që ta zhvillonte epopenë e Skënderbeut ndër dymbëdhjetë libra, dhe ato ishin të hartuara e të bëra për botim që më 1880, por duket se ende kishin nevojë për ripunime, për renditje të re e për t'u lidhur më mirë në mes të tyre. Prej këtyre 12 librave, De Rada botoi nga «Skënderbeu i pafan» vetëm 5 libra: I, II, III në Koriljano Kalabro (më 1872 e 1873), IV, V në Napoli (më 1877 e 1884). Pas vdekjes së tij, më 1906, u botua poema «Gjon Huniadi», që duhet të zërë vend o në librin e gjashtë o në të shtatin e poemës «Skënderbeu i pafan». Gjashtë vëllimet e tjera, që mbetën dorëshkrim, pjesërisht gjenden në Bibliotekën Qytetare të Kozencës (Kalabri) dhe pjesërisht në Bibliotekën Mbretërore të Kopenhagenit, shkruar me dorë ndër fletore të mëdha protokolli (ato të Kozencës) dhe ndër regjistra të mëdhenj shkolle, që i kishte bartur me vete prej

gjimnazit komunal të Koriljano Kalabros, mbasi pat dhënë dorëheqjen nga ajo shkollë e mesme. Po, me gjithë dëshirën e mirë, poeti nuk pati mundësi t'i merrte në dorë edhe një herë, për shkak të pleqërisë së tij të thellë, të vuajtjeve familjare, të gjendjes së keqe ekonomike, etj. Megjithatë, sipas një letre të vetë De Radës, të 13 prillit 1901 del se plaku i nderuar 87-vjeçar i ishte kthyer edhe një herë krijimit më të dashur të veprës së tij jetësore dhe kishte hartuar këngë që rivalizonin me ato të Homerit. Ja konkretisht fjalët e De Radës: «Nuk mund të më gjykoni me drejtësi, po nuk e lexuat edhe një herë këtë poemë timen të reformuar. Aty pasqyrohet një faqe e jetës, e ndryshme dhe e vetme, mbas asaj që na ka dhënë Homeri pagan».

Poeti i madh arbëresh e hartoi poemën «nga devotshmëria për Shqipërinë e mjerë dhe të braktisur» – siç deklaroi vetë. Ai e përpiloi këtë vepër madhore «për të ringjallur gjuhën amtare». Ai «deshi ta ngrejë shqipen në shprehjen e një jete të lartë dhe të zgjedhur». Duke u nisur nga kënga popullore, e pa natyrën e vështirë të epikës, të lirikës e të dramatikës në atë gjini letrare. Mendja e tij e lartë poetike u kujdes që t'i hartojë ato në harmoni të qartë, me gjithë të metat e veglës që kishte në dorë. Kështu shprehet poeti. Pas shumë vitesh, kur iu duk se kishte arritur një stil të vetin, atëherë iu ringjall besimi në një mision fisnik që t'i jepte shkas fillimit të kulturës dhe rilindjes së atdheut të të parëve, Shqipërisë. Kështu, duke nxjerrë në dritë një pas një librat e «Skënderbeut të pafat», poeti kishte për qëllim të zgjonte te bashkatdhetarët e vet shqiptarë vetëdijen e tyre kombëtare. Gjithë kësaj pune të gjatë i kushtoi tërë jetën e tij dhe tërë gjënë

që pat. Asnjë njeri nuk i dha dorë, askush nuk e përkrahu; përkundrazi, e luftuan me mjete dhe forma nga më të ndryshme; por ai nuk u dha, nuk u dorëzua. Ai ishte i bindur që vepra e tij do të luante një rol të madh edukues, frymëzues, mobilizues, rilindës. Ajo ngrinte edhe një herë frymën kombëtare, zgjonte dhe përforconte ndërgjegjen kombëtare, të shqiptarëve për çlirimin e atdheut. Në parathënien e kësaj vepre, hartuar në dhjetor 1870, De Rada vë në dukje se si, qysh në vitin 1836, i shtyrë nga dashuria e madhe për mëmëdheun e etërve të tij, që i pari shqiptar që u vu të shkruajë një poemë, e cila kishte për qëllim të ngrinte lart gjuhën shqipe dhe traditat tona. Megjithëse vepra mund të mos i ketë arritur majat e artit, për të cilat autori ishte i vetëdijshëm, poeti thekson se ajo është shkruar e hartuar me qëllim që të përgatisë zgjimin e ndërgjegjes kombëtare, rilindjen e kulturës shqiptare, besimin për të ardhshmen e lumtur të ditës së pavarësisë.

Formën e këngëve të poemës «Skënderbeu i pafan» De Rada – siç na dëshmon vetë – e mori prej rapso-dive kombëtare shqiptare që bartën me vete nga atdheu i të parëve, Shqipëria, dhe i çuan në ngulimet arbëreshe të Italisë. «Ato janë pjesë të fondit të përbashkët popullor, prej të cilit ka lindur çdo poezi heroike e vetvetishme e kombeve evropiane. Shenja më dalluese e saj është se tregimi, veprimi e frymëzimi ndjekin njëri-tjetrin dhe shkrihen së bashku ashtu si shihen në jetë». Kështu shkruante vetë poeti. «Përsa i takon përmbajtjes, desha, në trajtën që më dha atdheu im, ta përfytyroj jetën ashtu si bëhet e si duhet në shtëpinë e tij. Jeta që është në to, e thith ajrin nga të katër anët».

Titulli «Skënderbeu i pafan» tërheq vëmendjen, ve-

çanërisht, sepse Skënderbeu nuk është protagonist i veprës, po paraqitet vetëm në ndonjë këngë të poemës. Si shpjegohet atëherë ky titull? Vepra vendoset e tëra në shekullin XV shqiptar. Është fjala, pra, për lavdinë e këtij shekulli, të cilin, me plot gojën e quajmë shekulli i Skënderbeut. Por ky shekull që edhe «i pafatë», i pafat, fatkeq, sepse gjithë ajo lavdi, nëpër aq luftëra epike e fitimtare, ishte në të njëjtën kohë, edhe një tragjedi e madhe, meqë, së fundi, turqit e pushtuan Shqipërinë¹⁴). Me këtë vepër, poeti i vuri detyrë vetes të krijonte një epope për kohën e Skënderbeut, ku të pasqyroheshin tërë madhështitë e tërë vuajtjet e Shqipërisë. Ai deshi të pohonte edhe një herë, vitalitetin e popullit shqiptar, i cili mundi dikur të nxirrte nga gjiri i tij një hero si Skënderbeu dhe t'i qëndronte aq gjatë rrebeshit osman, sa çuditi botën. S'ka dyshim se, duke ringjallur atë epokë të lavdishme, autori të përtërinte një shekull të ndritur, që do t'i frymëzonte për veprim dhe do t'u rriste besimin në forcat e veta.

«Skënderbeu i pafat» është një poemë me pesë libra. Secili libër është i ndarë në këngë. Ndër dy librat e fundit këngët quhen histori. Libri i parë ka tetë këngë, i dyti – gjashtë, i tretë – shtatë, i katërti – gjashtë, i pesti – pesë. Gjithsej tridhjetë e dy këngë dhe histori me afro 10.000 vargje. Përveç këtyre, ka një prolog të gjatë në fillim të poemës, si edhe shumë lirika të gërshetuara në mes këngësh ose të futura në to. Është botuar ndër vëllime të vogla. Koha, në të cilën zhvillohen ngjarjet e kësaj poeme, përfshihet brenda 26 vjetësh, që nga viti 1418 deri më 1444. Vendet, në të

14) Dh. S.Shuteriqi, «Nëpër shekujt letrarë», f.156

cilat ndodhin këto ngjarje, janë të ndryshme: Shqipëri e Veriut, Shkodër, Mirditë, Shqipëri e Mesme, Dibër, Elbasan, Krujë, Bogdani, Shqipëri e Jugut, Himarë, Artë, Janinë Adrianopol, Azi etj. Në poemën «Skënderbeu i pafat» historia e Shqipërisë në shekullin XV, d.m.th. në periudhën e saj kulminante të së kaluarës së lavdishme, është pikëzuar me vizatime të gjera e madhështore, me ngjyra të plota e të vrazhda, me ashpërsi të mbyllëta e tragjike. Është një popull luanësh që lufton me energji të pashtershme e të pamposhtura kundër turqve. Ky popull heroik e mbron tokën e vet pëllëmbë për pëllëmbë, e vadit me gjak. E mbron atdheun e vet me shpatë, me zjarr, me dhëmbë e me thonj, me shpirtin e pamposhtur dhe të paepur, me një besim të patundur në të drejtën e vet dhe të arsyes së vet. Luftëtarë me burrëri të vjetër, heronj me fisnikëri klasike na parakalojnë të shpejtë ashtu si stuhitë e tmerrshme. Ata bien, në emër të atdheut, me gjoksin e mbushur plot urrejtje kundër të huajit, kundër pushtuesit osman. Heronjtë nuk hyjnë në veprim shpesh. Ngandonjëherë ata na paraqiten si hije të zbehta dhe të zymta që, pastaj, në veprime vendimtare, shkëlqejnë prej dritës plot rreze të një dore mjeshtri, të një poeti artist. Krijimet që përfshihen në tridhjetë e dy këngët e poemës «Skënderbeu i pafat», janë pjesë të një realiteti, realitet heroik dhe luftarak, por edhe thjesht familjar e vetjak. Janë pjesë që poeti i hartoi dhe i brumosi si pa ndonjë radhitje dhe kujdes njësimi, por që shënojnë një etapë të shndritshme në udhën e lartësimit të artit të tij, art që bëhet gjithnjë e më objektiv dhe më i kthjellët. Në këtë mënyrë, poema është përpjekur të japë një pamje të gjerë të Shqipërisë së shekullit XV. Në të poeti

sitemoi rishtazi, trajtoi edhe një herë ose shkriu disa nga këngët dhe nga poemat e botuara më parë, në të cilat frymëzimi kryesor kishte qenë, gjithnjë, Shqipëria, lavdia, kishin qenë fatkeqësitë, shpresat, qytetërimi, jeta e saj si vend i lirë e i përparuar. Vepra s'ka vazhdimësi e njësi veprimi, ajo s'ka karakterin e një poeme epike, në kuptimin e mirëfilltë të fjalës.

Poema përfundon në një mënyrë të papritur dhe të lë përshtypjen e një vepre organikisht jo të plotë, të cinguar. Gualtieri e quan «galeria e Skënderbeut». Argumenti është, si e thamë, Shqipëria e shekullit XV, lufta e saj heroike kundër agresioneve turke. Ai s'është shtjelluar në një aksion të vazhdueshëm e të unjishëm, që të shërbejë si bosht i episodeve të ndryshme, po në një seri pikturash më vete. S'gjemë aty as harmoni të vijave. Poezitë që përbëjnë veprën u shkruan në kohë të ndryshme: në idetë e punën e tyre lanë gjurmë ngjarjet e atmosfera e kohëve kur u shkruan, mendimet e gjendja shpirtërore në këto kohë. Markiano thotë se në «Skënderbeun e pafat» kemi krijime, të cilat qëndrojnë si statuja homogjene në galeri të njëpasnjëshme, të vendosura në mënyrë që të përfytyrojnë aspekte të ndryshme të jetës. Lexuesi mbetet i mahnitur nga fuqia krijuese e De Radës, madhështia e konceptit të tij, përpjesëtimet e afreskës që del prej gjithë këtyre pamjeve, nga shumësia e skenave dhe galeria e admirueshme e figurave që lëvrijnë në to.

Vepra «Skënderbeu i pafat» është, më tepër se një poemë, një cikël konceptimesh epiko-lirike, që ka analogji pjesërisht me «Legjendën e shekujve» të Viktor Hygoit, me ndryshimin se këtu flitet vetëm për një shekull e për një popull, për Shqipërinë e shekullit XV.

Skenat episodike i japin veprës karakter të gjerë epiko-lirik dhe narrativ. Skënderbeu nuk është, siç mund të lërë të kuptohet titulli, figura qëndrore e poemës, protagonist i rreth të cilit zhvillohet subjekti, po simboli që lidh episodet e ndryshme. Njësia e poemës qëndron këshu në idenë për të kënduar, në episode të ndryshme qëndresën e popullit shqiptar kundër hordhive osmane. «Skënderbeu i pafat» është një roman në vargje, me ndodhi të vërteta, të trilluara, me personazhe realë dhe imagjinarë, me copa përshkruese dhe tregimtare, me qëndrime subjektive dhe objektive të poetit, me figura letrare, me elemente kalorësiake dhe romantike, me idealizime dhe hiberbolizma, me paraqitje dokesh e zakonesh si dhe gjendjesh të thella shpirtërore, me botën e brendshme të personazheve. Vepra përshkruan Shqipërinë e shekullit zulmëmadh, me lavdinë dhe heroizmin e saj, me fatkeqësitë dhe shpresat, me qytetërimin dhe jetën saj të gjallë, kur ishte e lirë dhe e pavarur, nën prijësin e vet. Grindjet midis shqiptarëve dhe venecianëve, të cilët nuk lëviznin me qejf kundër turqve, tregojnë se vetëm vendasit qenë ata që flijoheshin për mbrojtjen e vatrave të tyre. De Rada ka ditur të paraqesë artistikisht hovin luftarak, me të cilin shqiptarët mbrojtën vendin e tyre. Burrat dhe gratë që përshkruhen aty, janë nga ata që luftuan kundër turkut për të mbrojtur nderin e Shqipërisë dhe të shqiptarit. Edhe në këtë vepër, poeti për pjesën më të mirë të personazheve u frymëzua nga rapsoditë popullore, pjesërisht nga historia. Poema është konceptuar në formën e një afresku të gjerë, të sajuar prej tablosh të ndryshme, të lidhura midis tyre me një bosht të padukshëm: motivi i qëndresës kundër turkut në shekullin XV. Te «Skënder-

beu i pafat» ideja e çlirimit të atdheut ka gjetur mi-shërimin e saj më të fortë.» Tablotë e përpjesëtimeve të gjera, skenat e larmishme dhe personazhet e shumta që lëvrijnë në to, kanë ndihmuar që kjo ide të zbulohet me forcë e plasticitet të veçantë dhe të krijohet kua-dri epik i shekullit të madh të Skënderbeut, të cilit ve-tëm një fuqi e rrallë krijuese si ajo e De Radës mund t'i jepte jetë të vërtetë në art. Situatat që krijon poeti në vepër, kontrasti i skenave e zgjidhjet e goditura ko-mpozicionale, çojnë në mënyrë të natyrshme në idenë patriotike, në idenë e çlirimit të atdheut të të parëve nga zgjedha e të huajit»¹⁵.

De Rada e ka pasqyruar shekullin XV në plan të gjerë, duke ndërthurur motivin patriotik me motivin sho-qëror, motivin filozofik me motivin etik. Kjo duket, në më-nyrë të veçantë, te «Skënderbeu i pafat», ku poeti jo vetëm që ka parë disa kontradikta të epokës, si përçar-jen midis feudalëve, rolin e pabesë të Venedikut, por ka hedhur dritë, në ndonjë rast, edhe mbi ndonjë nga kontradiktat klasore të kohës, p.sh. duke dënuar rreptë shfrytëzimin feudal përmes rrëfimit të Gjon Kastriotit. De Rada ka meritën se është i pari në letrësinë artis-tike shqiptare, që trajtoi figurën e heroit tonë kombëtar, Gjergj Kastriotit. Megjithëse vendi që zë Skënderbeu në poemë është i vogël, prapëseprapë ai dallohet me të-rë madhështinë e tij. Skënderbeu është i veshur me ka-rakterin që i jep historia. Ai është heroi, që mendon një hakmarrje të tmerrshme. Është një kolos, përpara të cilit dridhet toka e të cilit i qesh, për një çast, fati tragjik i atdheut. Figura e tij del në pah, sidomos, në dyluftimin me dy tartarë. Skënderbeu nuk është heroi që

15) Akademia e Shkencave «Historia e letërsisë shqiptare» I, 158, Tiranë, 1976.

i jep emrin eposit, por simboli përmbledhës i kësaj poeme, prej së cilës na paraqitet në episod me një gjerësi dhe dinjitet të vërtetë epik. Poeti i jep gjallëri skenës. Hyn thellë në shpirtin e heroit dhe na elektrizon me fuqinë e pamatur të skenave të tij, duke na ngrihur, me të vërtetë, ndër majet e eposit. Brohoritjet, me të cilat e presin bashkatdhetarët Skënderbeun, kur nis dyluftimin, si edhe përshëndetjet, në fund, mbas triumfit të betejës mbi dy tartarët, tregojnë qartë dashurinë e madhe që kishte ky hero midis luftëtarëve të vet shqiptarë dhe lidhjen e tij të ngushtë me masat e ushtrisë, që e donin, e nderonin dhe i bindeshin plotësisht. De Rada na ka dhënë një tablo të gjallë të luftës, një kuadër epik, një poezi të fuqishme, që shpreh forcën e vet krijuese. Përshkrimi është i natyrshëm. De Rada ruan nga Barleti deri shprehjen: «e, megjithëse Kastrioti rrëfente me fjalë e me të parë një shpresë të pamasë, prapëseprapë zemrat e të pranishmëve i preku një kujdes i përzier me dhimbje». Poeti ruan nga Barleti edhe krejt vënien në skenë të heroit, me përjashtim të flamujve të shëmtuar, bërë me lëkura njerëzish, ideja e të cilëve do t'i ketë ardhur De Radës nga ajo që tregon Herodoti për skytët.

Kënga «Dyluftimi i Skënderbeut me dy tartarë» shquhet për forcën epike, për gjuhën e gjallë e shprehëse, për frazeologjinë e pasur, për stilin e rrjedhshëm, për figurat e natyrshme, për onomatopetë dhe aliteracionet e fuqishme. Por krahas me forcën, krahas me popullaritetin e madh, heroi ynë shquhet edhe për zemërgjerësi dhe për madhështinë shpirtërore e morale. Kur kundërshtari, i mundur dhe i gjunjëzuar përpara Skënderbeut, i kërkon mëshirë, heroi ynë e fal. Këto faqe përshkrimi

janë me të vërtetë të mrekullueshme. Në këtë pjesë, De Rada kulmon në poezinë epike. Idealin e vet të prijësit të urtë, të lidhur me popullin, De Rada e mishëron në figurën e Skënderbeut, prania e të cilit, edhe pse ai shfaqet rrallë, ndihet përmes qëndrimit të personazheve të tjera. Në vizatimin e kësaj figure, që gëzon një origjinalitet të veçantë, poeti ka alternuar ngjyrat hiperbolike legjendare me notat e thjeshta njerëzore. Duke pasqyruar në një vepër të përmasave të tilla figurën e heroit të qëndresës shqiptare të shekullit XV, De Rada çeli një traditë që u ndoq nga gjithë letërsia e Rilindjes, e cila e vuri në qendër të saj figurën e Skënderbeut, si simbol të lirisë dhe të shpirtit luftarak e të panështruar të popullit tonë. De Rada ia kushtoi poemën jo bëmave të Skënderbeut, por emrit të tij, Heroit Kombëtar, heroit të të gjithë shqiptarëve. Te Skënderbeu poeti shihte simbolin e ringjalljes shqiptare. Për meritën e De Radës, figura e Skënderbeut dhe epoka e tij u bënë frymëzim gati për gjithë letërsinë shqipe të mëvonshme.

Duke u frymëzuar nga heroizmat e personazheve të rapsodive, të cilat, në mënyrë të drejtpërdrejtë ose të tërthortë, flitnin edhe për Skënderbeun, De Rada, në poemën «Skënderbeu i pafat», krijoi një galeri personazhesh që s'i kishte parë deri më atëherë letërsia shqiptare. Këta personazhe, me shembullin dhe heroizmat e tyre, ngjallën ndenjën e dashurisë së thellë për atdhe, të flijimit dhe të vetëmohimit për të. Një hero tjetër i denjë për Homerin, është Radavani, Markiano i thotë i entuziazmuar: «Kurrë ndonjë poet nuk skaliti me shpirt të dridhur një luftëtar si heroi i Janinës, që qëndron i patundur në mes breshërit të shigjetave dhe vetëtimës së topave». Dhe më poshtë: «Të duket sikur po

dëgjon borinë epike të Homerit, zhurmën e armëve të heronjve të tij. Figura e këtij heroi merr një pamje sublime, kur shigjetat largohen të trembura prej tij». Një trim tjetër është Astiri, që spikat me dy ndiesitë e thella të shpirtit të tij: dashurinë e patriotizmin. Figura të dyta ndër burrat janë Bozdari e Xhibraltari. Më e larmishme, e gjallë dhe e pasur në figura është galeria e femrave. Te «Skënderbeu i pafat» tipi femëror merr një varietet të mrekullueshëm fizionomish e karakteresh. Poeti pikëson me një mjeshëtri të rrallë format e ndiesitë e tyre, gdhend me daltë të sigurt botën e tyre të brendshme. Pikturat e figurat marrin jetë. Shpesh e njëjta figurë merr qëndrime të ndryshme, na zbulohen anë të ndryshme të karakterit të saj. Plot fisnikëri del figura e Imotesë. Plot hir e pasion është Agata e Pravatës. Frosina është e dëlirtë dhe me dinjitet. Goneta është martirja, posqyrë e mjerimeve që kanë pllakosur mbi Shqipërinë e pushtuar. Një notë të veçantë sjell Viola Oderizi. Po figura më delikate e më e përkryer është Gavriila, e bija e princit të Danjës, si për bukurinë e konceptimit ashtu edhe për realizimin e saj artistik. Në «Skënderbeun e pafat» kemi De Radën poet të pjekur, me një penel shumë të pasur, të aftë të dalë nga vetja e vet e ndiesitë e veta, për të depërtuar në botën e brendshme të tipave më të ndryshme, për të krijuar skena e figura nga më të larmishmet e për të gjetur parafytyrime të reja. Pranë poetit lirik është rritur poeti epik e ai dramatik».¹⁶

Te De Rada shihet një horizont letrar i gjerë. Në disa figura e motive të poemës së tij vihen re gjurmët e poe-

16) USHT, Historia e letërsisë shqipe, II, f. 111, Tiranë 1960.

mave italiane të Rilindjes, sidomos të Ariostos e të Tassos. I trajtuar në letërsinë evropiane është dhe motivi i dashurisë fatkeqe të një çifti që rrjedh prej dy familjesh armike, motiv që te poeti ynë na del në figurat e Bozdar Strezit e të Serafina Topisë në Artën e kohës së Skënderbeut. Heronjtë turq Almazore e Algazile, që dalin te «Skënderbeu i pafat», me emrat e tyre na shpien në botën arabe të Spanjës mesjetare si na del te Romancero e Cidit. Emri i Aidesë, që del si e motra e Skënderbeut, na kujton poemat e Bajronit. Nuk mungojnë dhe reminishencat e botës klasike, si motivi i Psikës, frymëzuar nga «Gomari i artë» i poetit Apuleius. Ideja e fatit (moira) si na shfaqet në dramën greke, sidomos te Sofokliu, depërton edhe kjo në veprat e poetit. Edhe bibla ka lënë mbresa të thella tek ai. Në poemën epike-narrative dramatike «Skënderbeu i pafat», lirizmi shprehet kryesisht nëpërmjet këngëve që këndohen dhe që herë kanë lidhje me kallëzimin, herë janë të shkëputura. Ndër krijimet më të bukura lirike është piktura e Psikës, që vizaton një piktor i Gjakovës në burg, në mes të mjerimit e robërisë së Shqipërisë.

Pas kritikave që iu bënë veprës «Skënderbeu i pafat» për mungesë organiciteti e për kompozicion të shthurur, De Rada mori nga poema gjithë ato pjesë që mendonte se mund të shkonin bashkë e lidheshin me të njëjtin argument, me rënien e Shqipërisë nën robërinë turke, i ripunoi, i risistemoi, shtoi dhe botoi me to, në revistën «Fjamuri i Arbërit», një vepër të re, së cilës i vuri titullin «Rënia e mbretërisë së Arbërit». Poema ndahet në dy libra me katërmbëdhjetë histori. Po edhe në këtë vepër mungon një veprim kryesor që të shërbejë si bosht i gjithë ngjarjeve, ka fragmentarizëm e paqartësi. Me

gjithë këto, në poemë nuk mungojnë skena e figura të një konceptioni tnisnik e të një realizimi artistik te bukur. Mjaton të përmendim historinë e Astirit e të Gonetës, figurën madhështore të Kadavanit, që Markianoit thote se mund të matet me heronjtë e Iliades, e siuomos kuadro e mahnitshme të Psikës.

Në vitin 1891, De Kaaa botoi dramën historike «Sofonisba». Vepra hapet me një paratënie kushtuar princeshës Adele Pinjateli Strongou, e cila kishte prejardhje shqiptare: «Uroj që fati, princesne e perndritshme, të ketë ngritur në personin tuaj mposhtetje për kombin tim. Ju e dini se unë, me një punë që vazhdon prej më tepër se një gjysmë shekulli, kam rimëkëmbur gjuhën shqipe, me qëllim që të përgatis ringjalljen ose rilindjen e pashmangshme të popullit tim». De Kaaa thekson se është hapur një shkollë shqipe në kolegjin arbëresh të Shen Adrianit, e cila, për gjuhën amtare, do të jetë «një flamurtare e vetë ekzistencës. Me gëzimin e këtij tati të mirë, – shkruan autori, – unë mendova se kjo është koha më e përshtatshme të paraqesim edhe ne ndonjë përngjasim besnik të vetes sonë. Këtë dramë – vazhdon De Rada – e sprovova unë i pari, duke e shndërruar në një tragjedi njerëzore që ka tronditur dhe vazhdon të trondisë zemrën e jetës së njeriut». Sipas pohimit të tij, veprën «Sofonisba» e ka hartuar, së pari, shqip, pastaj e ka përkthyer në italisht: «Brenda kam futur shpirtin e thjeshtë shqiptar dhe e bëra të flasë (e si mund të veproja ndryshe unë?) gjuhën e vërtetë e të qartë shqipe. Sot vepra është e gatshme. Dhe, sikur nëna i dorëzon djalit të vet të ri shpatën dhe mburojën për të dalë në mbrojtje të qytetit të vet, ashtu edhe unë po e nis, duke pasur besim në drejtësinë».

Idenë fillestare të dramës «Sofonisba» De Rada e ka pasur qëkurse ishte 30 vjeç, dhe e pati shprehur në dramën «Numidët», botuar më 1847. Megjithëse vepra nuk frymëzohet nga atdheu i të parëve, prapëseprapë De Rada synon të pasqyrojë shpirtin shqiptar. Prandaj heroinës së vet, Sofonisbës kartagjenase, autori i jep disa nga tiparet më të mira të vajzës shqiptare: dëlirësinë, forcën e karakterit, stoicizmin. Te figura e protagonistes, De Rada mishëron idealin e vet të gruas shqiptare, prandaj ajo ngjan si një motër ideale e «Serafina Topisë», si kanë vënë re edhe studiuesit deradianë, Markianô e Gualtieri.

Pas vdekjes së De Radës, më 1906, u botua poema e tij «Gjon Huniadi». Ajo ka 579 vargje. Siç e dëshmon edhe titulli, lexuesi menjëherë e kupton se De Rada është frymëzuar nga ngjarje të shënuara historike dhe pikërisht nga beteja e Nishit, në brigje të Moravës, ku besëlidhësit, kryesisht ballkanas e danubjanë, nën komandën e heroit Gjon Huniadi, përleshën me pushtuesit osmanë (nëntor 1443) dhe Skënderbeu nga sheshi i betejës, me të treqind besnikët shqiptarë, kthehet në Krujë duke nisur epopenë e famshme shqiptare. Vepra postume «Gjon Huniadi» nuk ka pasurinë e ideve dhe të karaktereve të veprave të tjera të De Radës, por spikat për qartësinë, unitetin dhe forcën epike. Karakteret jepen me pak viza, po janë të skalitura. Poema ka ngjyrën e vet të veçantë që e vlen t'i shtohet tablosë së madhërishtme që paraqesin së bashku veprat e De Radës. Me të drejtë shënon Markiano i që «figura e Huniadit në kullë, lirimi i tij, bujaria e Skënderbeut, përshkrimi i betejës dhe vërshimi i Danubit, konceptim tepër origjinal, si edhe guximi i pashait, dëshmojnë për një talent poetik me

fuqi të rrallë». Për hartimin e poemës, De Rada u mbështet kryesisht te Marin Barleti. Poema ka elemente demokratike, përparimtare dhe humanitare. Vepra ka organizitet. Poema është e gjinisë epike narrative, në të cilën ndihet i fuqishëm ndikimi pozitiv i eposit të lashtë.

Një nga veprat më të mëdha të De Radës, e pabotuar deri më sot, është epistulari i tij, i përbërë prej shumë letrash. Në këtë korrespondencë të gjerrë dhe të rëndësishme ka letra nga shkrimtarë dhe dijetarë arbëreshë. Një botë e tërë e qindvjetit të nëntëmbëdhjetë dallohet në këtë pasuri kolosale të kulturës sonë shpirtërore, një panoramë e gjallë e lëvizjes mendore, intelektuale, letrare, shkencore del në pah përmes këtij epistulari me vlerë. Lidhjet e arbëreshëve të Italisë, me shqiptarët e Atdheut të të parëve, me Shqipërinë, si dhe me atdhetarët e ngulimeve shqiptare të Rumanisë, Egjiptit, Turqisë, me arbëreshët e Greqisë, spikasin në letrat e shkrimtarëve dhe të rilindësve tanë të shquar. Këto letra hedhin dritë mbi veprimtarinë letrare e atdhetare të De Radës në të mirë të çështjes shqiptare. Veç kësaj, ato sjellin të dhëna me interes për historiografinë e Rilindjes Kombëtare Shqiptare. Këto materiale dokumentare dëshmojnë për vijën e përbashkët që ndoqën luftëtarët tanë të shekullit të kaluar për përhapjen e ideve kombëtare shqiptare dhe për njohjen në opinionin publik evropian të traditave historike të popullit shqiptar. Një pjesë e mirë e korrespondencës përfshin letra nga albanologë dhe dijetarë të ndryshëm, historianë, gjuhëtarë, folkloristë, kritikë letrarë, burra shteti, diplomatë, juristë, etj. Nga gjithë ky letërkëmbim i gjerë shihet qartë shqetësimi i De Radës për çdo gjë që i përket

gjuhës shqipe, atdheut tonë dhe shqiptarëve. Në radhë të parë, ai interesohet për çështjen e çlirimit të mëmëdheut të vet. Kjo është pika kryesore. Ai flijon çdo gjë për t'ia arritur këtij qëllimi të lartë, që i ka ngarkuar vetvetes. Për këtë ai flet nëpër kongrese, shkruan artikuj dhe vepra të ndryshme, lidh korrespondencën me njerëz të njohur të kohës së tij, që interesoheshin për vendin dhe kulturën tonë. Këtë karakter kanë, në përgjithësi dhe në veçanti, veprat e shumta të tij. Krahas me të, ai ka kujdes për zgjimin e popullit tonë nga errësira shekullore. Ai e di se pa arsim, pa kulturë, pa letërsi, s'ka si ecet përpara. Prandaj ai çel kolegje-konvikte, gjimnaze, shkolla shqipe, themelon katedra, organizon kuvende studimore për gjuhën amtare, boton fletore e të përkohshme. Në këtë mënyrë, bëhet pishtar i çështjes shqiptare. Ai pohon dhe mbron tezën se gjuha jonë është shumë e vjetër. Për këtë qëllim boton gramatika, të cilat ua dërgon gjuhëtarëve dhe albanologëve të kohës, që të njihnin më për së afërmi shqipen me prejardhje të lashtë. Në letrat e tij të shumta ai shtron probleme nga më të rëndësishmet, që kanë të bëjnë me Rilindjen tonë Kombëtare, me lëvizjen atdhetare, çlirimtare, përparimtare, kulturore, letrare, gjuhësore. Ai është plotësisht me idetë dhe idealet e rilindësve tanë të mëdhenj. De Rada ndiqte me vëmendje punën e frytshme që bënin patriotët e kësaj kohe për zgjimin politik e kulturor të masave të popullit tonë, për forcimin e lëvizjes së çlirimit kombëtar, për ngritjen e prestigjit të Shqipërisë në botë.

Krahas krijimtarisë letrare, De Rada u mor edhe me veprimtari shkencore, përpiloi një varg punimesh gjuhësore rreth shqipes. Nën këtë titull, ne nënkuptoj-

më shkrimet e tij me karakter filologjik, veprat gramatikore, fjalorin e rapsodive, konferencat e tij për lashtësinë e shqipes dhe të popullit tonë si edhe punën e madhe që bëri për alfabetin e gjuhës shqipe. Edhe në fushën e gjuhësisë, veçanërisht në lëmin gramatikor, De Rada dha një ndihmesë të vyer. Puna e tij, në këtë drejtim, qe mjaft frytdhënëse. Ajo duhet çmuar dhe vlerësuar veçanërisht për njohjen e të folmeve të ndryshme të arbëreshëve të Italisë në format fonetike, morfologjike dhe leksikore. De Rada u kushtoi një kujdes të posaçëm çështjeve të prejardhjes së shqipes dhe të shqiptarëve. Dhe këto i ndoqi me zell gjatë gjithë jetës së tij. Me gjurmimet e tij, ai arriti të zgjojë kureshtjen e botës shkencore të dijetarëve të kohës, d.mth. të shekullit XIX. Vepra e tij gjuhësore do të mbetet në historinë e albanologjisë si një përpjekje fisnike e një shqiptari të madh, i cili arriti të vërë një gur në themelet e shkencës gjuhësore shqiptare.

Jeronim de Rada është poeti dhe atdhetari më i madh i arbëreshëve të Italisë. Në veprat e veta letrare shprehu në mënyrë të lartë artistike dashurinë për atdheun, shpirtin e flijimit për idealet e çlirimit dhe të lulëzimit të Shqipërisë. Romantizmi i kohës e ka përshkuar mbarë krijimtarinë poetike të tij. Romantizmi i De Radës është jetëdhënës, luftarak. De Rada është një nga shkrimtarët tanë të mëdhenj, që e ndihmoi gjuhën amtare të shprehë ndjenjat e larta, me të cilat afshë për dashurinë e kombit dhe të vendit e kishte frymëzuar. Ai ka qenë i pari letrar arbëresh që përdori me një mjeshtëri të rrallë gjuhën e thjeshtë të krahinës së tij, për të shkruar vepra letrare, që kaluan rrethin e ngushtë shqiptar dhe hynë në kuadrin e letërsisë botë-

rore. I nxitur nga ideali i vendit të të parëve, De Rada punoi pa u lodhur kurrë për t'i dhënë, me shkrimet e veta, përparim letërsisë sonë e emër e nder tokës arbërore. Vepra letrare e De Radës lindi dhe u zhvillua në atmosferën e romantizmit dhe, me tiparet kryesore e shumicën dërrmuese të elementeve, hyn në këtë drejtim letrar. Me romantizmin, kuptohen e shpjegohen frymëzimi, përmbajtja e forma e saj. Ajo i përket romantizmit përparimtar, duke u frymëzuar nga jeta personale e poetit dhe nga idetë e lëvizjes kombëtare të popullit tonë. Ngjarjet e poezive të tij, De Rada i vendosi kurdoherë në gjysmën e parë të shekullit XV, në kohën e luftërave të popullit tonë kundër turqve dhe u përpoq të ringjallë me artin e tij një epokë aq të lavdishme të historisë sonë, me skenat e çastet më dramatike e epike të saj, për të fuqizuar krenarinë e vetëdijen kombëtare ndër bashkatdhetarët e për të afirmuar, para botës së huaj, të drejtat e Shqipërisë. Ndjenja e atdheut përshkon gjithë botën poetike të tij. De Rada ia kushtoi jetën çështjes kombëtare, krijimit të një letërsie artistike kombëtare shqiptare, misionit të realizimit të Rilindjes së Shqipërisë. Figura e De Radës ngrihet lart si figura më e kulluar, më e fuqishme e letërsisë arbëreshe, e botës arbëreshe, si një nga figurat më të bukura të Rilindjes sonë. Ai i vuri themelet letërsisë së re artistike arbëreshe me frymë kombëtare. E mbështeti krijimtarinë e vet letrare në poezinë popullore, në atë të arbëreshëve të Italisë, dhe hapi kështu një rrugë të re që do të ndiqej edhe nga poetë të tjerë.

De Rada është poet i temave të mëdha, të cilat i realizon nëpërmjet pasqyrimin të tablove të gjera jetësore. Vepra e De Radës ka përpjesëtime epike. Pasqy-

rimi i situatave, i rrethanave, i veprimit të heronjve, i ngjarjeve, kalimet nga një vend në tjetrin dhe nga një kohë në tjetrën zënë një pjesë me rëndësi të veprave dhe janë elemente kryesore të shprehjes poetike të subjekteve. Poemat e tij këndojnë ndjesinë e kulluar atdhetare dhe e paraqesin Shqipërinë me vuajtjet e saj, me dhimbjet e zgjedhës turke. Ato lartësojnë qëndresën e popullit shqiptar kundër rrebeshit osman. Poeti ia kush-ton mendjen e zemrën e vet atdheut. I fal lavdërime për-mes veprave epike. Poemat zhvillohen me një shpirt ka-lorësiak. Heronj legjendarë, luftëtarë sypatrembur, patri-cë e plebej shqiptarë, shtëpi në zë e të përmendura, po edhe fshatarë e qytetarë të thjeshtë, përshkruhen me shprehje të thella, me parafytyrime mitike, që zbu-kurojnë e pasurojnë epikën reflekse shqiptare. Në poe-mat e De Radës vërehet një arradhë e pamatur shqip-tarësh që luftojnë kundër pushtuesve turq, po edhe ve-nedikas. Atmosfera epike gërshetohet me gjendje lirike dhe dramatike të një tragjiciteti të theksuar. Dëgjohen jehe lumturie të përziera me britma vuajtjesh. Poeti pas-qyron shpirtin shqiptar me përfytyrime të reja e shpreh-je origjinale. Ndjenja atdhetare, si gjithmonë në veprat e poetit të madh arbëresh, është e fortë. Ajo shpreh madhështinë e luftëtarëve trima e të paepur të Shqipë-risë. Epika e këtij shkrimtari të madh, e mbrujtur me një frymë poetike të lartë, ruan rëndësinë e vet për ndjesinë atdhetare të shprehur estetikisht. Ajo krijon rilindjen e shqiptarizmit, ngazëllimin e shfërrimit kombë-tar. Skenat e luftimeve, situatat tragjike, dinamizmi veprues, karakteret e spikatura të personazheve, burimet historike nga Barleci, toponimet dhe antroponimet, his-toria dhe epopeja e lashtë, – të gjitha këto dhe të tjera

klasike greko-latine dhe këto, pastaj, i kanë dhënë romantizmit të tij atë fytyrë vetiake, që e dallon De Radën nga çdo poet romantik shqiptar. Në këtë veçori themelore të poezisë së arbëreshit të madh gjejmë një harmonizim të habitshëm të «ftohtësisë» klasike në të dukur me shpirtin romantik, shprehës i të cilit ka qenë poeti. Si me përmbajtjen ashtu edhe me formën e saj, vepra poetike e De Radës, objektivist është përpjekja më e madhe në historinë e letërsisë arbëreshe. Përbërësit epikë, lirikë dhe dramatikë të strukturës së poemave të tij dëshmojnë qartë se ai përpiqet të bëjë sintezën e tri gjinive themelore në poezinë shqiptare. Poezia e De Radës i ngjan detit ku, sa më thellë futesh, aq më i kthjeliët bëhet. De Rada është lirik edhe kur flet për luftën, mbështjell me hijedritë dramat më të forta njerëzore e prapë mbetet lirik. Përmes një gërshetimi të natyrshëm të dialogut e të monologut psikologjik, të elementit epik narrativ e të meditacionit lirik, De Rada alternon me mjeshtëri, ashtu siç ndodh në jetë, dhe shkrin në një unitet artistik rrëfimin dhe mendimin, objektin dhe subjektin. De Rada mbetet figura më e madhe e letërsisë arbëreshe të shekullit XIX dhe një nga figurat më të mëdha të Rilindjes sonë Kombëtare.

Prof. JUP KASTRATI